

e-ISSN 2602-2540

aiid

Anadolu

İktisat ve İşletme Dergisi

Anatolian Journal of Economics and Business

ajebo

Cilt/Volume 8 - Sayı/No 1 - 2024

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi

Anatolian Journal of Economics and Business

Yıl / Year 2024

Cilt / Volume 8

Sayı / No 1

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi
Anatolian Journal of Economics and Business

Editör / Editor

Prof. Dr. Seymur AĞAZADE

Alan Editörleri / Section Editors

Prof. Dr. Uğur Sivri (Artvin Çoruh Üniversitesi)

Prof. Dr. Zehra Abdioğlu (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Özge Korkmaz (Malatya Turgut Özal Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Aykut Karakaya (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)

İletişim / Contact

Prof. Dr. Seymur AĞAZADE

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, İİSBF, İktisat Bölümü

07425 Alanya / ANTALYA

Tel / Phone: +902425106060 (4832)

e.mail: anadoluiktisatisletme@gmail.com

url: <http://dergipark.gov.tr/anadoluiid>

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi
Anatolian Journal of Economics and Business

Editör / Editor

Prof. Dr. Seymur AĞAZADE

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. Ali Acaravcı (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Prof. Dr. Arshian Sharif (Malezya Utara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ferda Yerdelen Tatoğlu (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Kerem Karabult (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Jay Bhattacharya (Stanford Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Dikkaya (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin Berber (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhammad Shabaz (Cambridge Üniversitesi)
Prof. Dr. Mübariz Hasanov (Okan Üniversitesi)
Prof. Dr. Müslüme Narin (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat Atan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi Yamak (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Selçuk Perçin (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Servet Ceylan (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfettin Artan (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Seymur Ağazade (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur Sivri (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasin Şehitoğlu (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Elçin Süleymanov (Bakü Mühendislik Üniversitesi)

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazılar dergi editörünün izni olmadan kısmen ya da tamamen çoğaltılamaz, yayımlanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazara/yazarlarına aittir.

Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi
Anatolian Journal of Economics and Business

e ISSN 2602-2540

<http://dergipark.gov.tr/anadoluiid>

Cilt 8, Sayı 1

İçindekiler / Contents

Şerife SEZER, Kübra ÖNDER Türkiye'nin Seçilmiş Sektör ve Ülkelerle Endüstri İçi Ticaretinin Analizi / Analysis of Türkiye's Intra-Industry Trade with Selected Sectors and Countries.....	1-16
Zehra DEMİR, Kadir KARAGÖZ Petrol Fiyatının Dış Ticaret Üzerindeki Asimetrik Etkisi: Türkiye'den Kanıtlar / Asymmetric Effect of Oil Price on Foreign Trade: Evidence from Türkiye.....	17-42
Ezgi BAHÇE, Özer ÖZÇELİK İlk Çağ'da Ortaya Çıkan İktisadi Düşünceler ve İktisat Bilimine Katkıları / Economic Thoughts Arising in Antiquity and Their Contributions to the Science of Economics.....	43-67
İbrahim Halil UÇAR, Serhat UZAN Wagner Kanununun Geçerliliğinin Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği / Evaluation of the Validity of Wagner's Law: The Case of Türkiye.....	68-92

Türkiye'nin Seçilmiş Sektör ve Ülkelerle Endüstri İçi Ticaretinin Analizi*

Şerife SEZER¹
Kübra ÖNDER²

Özet

Yeni dış ticaret teorileri arasında yer alan Endüstri İçi Ticaret (EİT) kavramı, bir ülkenin belirli bir sektör veya ürün kategorisinde hem ithalat hem ihracat yapması anlamına gelmektedir. Bu çalışmanın amacı, EİT'yi kullanarak Türkiye'nin en fazla ihracat değerine sahip olduğu ilk beş sektörünün dış ticaretini incelemektir. Analizde, HS87, HS84, HS27, HS72 ve HS85 harmonize kodlu endüstriler kullanılmıştır. Türkiye'nin bu ürünlere yönelik ikili ticareti Grubel-Lloyd endeksi ile analiz edilmiş olup analizde 2018-2022 dönemine ait yıllık veri seti kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, ürün gruplarında EİT'in yoğun olarak Almanya, Hollanda, İspanya, Meksika, Singapur, ABD ve Birleşik Krallık ile gerçekleştiği belirlenmiştir. Ayrıca analizde, endüstri içi ticarete en fazla konu olan sektörlerin de HS87 ve HS84 olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Endüstri içi ticaret, Grubel-Lloyd endeksi, Türkiye, Seçilmiş ülkeler
JEL Sınıflandırması: C02, F14, L60

Analysis of Türkiye's Intra-Industry Trade with Selected Sectors and Countries

Abstract

The concept of Intra-Industry Trade (IIT), which is among the new theories of international trade, refers to a country engaging in both imports and exports within a specific sector or product category. The aim of this study is to examine the foreign trade of Türkiye in the top five sectors with the highest export value, using Intra-Industry Trade (IIT). In the analysis, industries with Harmonized System (HS) codes HS87, HS27, HS72 and HS85 have been used. Türkiye's bilateral trade for these products was analysed with the Grubel-Lloyd index, and the annual data set for the period 2018-2022 was used in the analysis. As a result of the analysis, it has been determined that IIT in product groups was intensely carried out with Germany, Netherlands, Spain, Mexico, Singapore, USA and United Kingdom. Additionally, in analysis, it has been identified that the sectors most involved in intra-industry trade are HS87 and HS84.

Keywords: Intra-industry trade, Grubel-Lloyd index, Türkiye, Selected countries

JEL Classification: C02, F14, L60

* Bu makale 7-9 Mart 2024 tarihlerinde düzenlenen Fiscaoconomia Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde (FSCONGRESS 2024) sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

¹ Doktora Öğrencisi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, sezerserife94@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5722-9808

² Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, konder@mehmetakif.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3537-3635

1. Giriş

Geleneksel dış ticaret teorileri, uluslararası ticaret ve ikili ticaret akışlarını açıklamak amacıyla genellikle Smith'in (1776) mutlak üstünlükler ve Ricardo'nun (1817) karşılaştırmalı üstünlükler modellerine dayanmaktadır. Mutlak üstünlükler modeli, bir ülkenin belirli bir mal veya hizmeti diğer ülkelerden daha verimli bir şekilde üretebilme yeteneğini ön plana çıkarırken, karşılaştırmalı üstünlükler modeli bir ülkenin bir mal veya hizmeti diğerinden daha düşük maliyetle üretebilme yeteneğine odaklanmıştır. Bu modeller uluslararası ticaretin temelini oluşturmuş olup, ülkeler arasındaki ticaret avantajlarının anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Her iki model de, ülkelerin mutlak veya karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ürünleri ihraç etmeleri ve avantaja sahip olmadıkları ürünleri ithal etmeleri gerektiğini öne sürmektedir. Bu temel prensiplerin belirlenmesinde etkili olan etkenler arasında ise, faktör donatımındaki farklar, faktör fiyatlandırması ve ülkenin sahip olduğu teknoloji düzeyi yer almaktadır. Ancak, küreselleşme, ekonomik entegrasyon ve ticaretin serbestleştirilmesi gibi gelişmeler, ticaret biçiminde önemli değişikliklere yol açmıştır (Krugman, 1980). Bu değişimlerin bir sonucu olarak, zamanla yeni dış ticaret teorileri geliştirilmiştir. Geliştirilen yeni dış ticaret teorilerinde; ikincil (endüstriyel üretim) ve üçüncül (hizmetler) sektörlerin çeşitlenmesi, kişi başına düşen gelirdeki artış ve tüketici tercihlerindeki farklılıklar gibi etkenler dikkate alınmıştır. Bu teorilerde, homojen malların yerine farklılaşmış malların ticarete konu olduğu ileri sürülmüş ve bu değişim sonucunda ticaret, sektörler arası olmaktan uzaklaşmıştır. Böylece aynı endüstrideki ürünlerin eş anlı olarak ithalatının ve ihracatının ele alındığı, yani Endüstri İçi Ticaret (EİT) adı verilen yeni bir teori ortaya çıkmıştır (Balassa, 1965; Grubel & Lloyd, 1971).

Endüstri içi ticaret teorisi, özellikle Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kuruluşu ve ardından gelen ticaretin serbestleşmesi süreci ile birlikte çeşitli tanımlarla şekillenmiştir. Nitekim Grubel ve Lloyd (1971) EİT'yi, aynı endüstriden yapılan ihracatın ithalata eşit olma durumu şeklinde ifade ederken, Caves (1980) ticaretin serbestleşmesine kısa vadeli bir tepki olarak gördüğü endüstri içi ticareti benzer malların ikili ticaretindeki artış şeklinde tanımlamıştır. Grubel ve Lloyd'u (1971) ve Caves'i (1980) takiben gerçekleştirilen çalışmalarda ise bu ticaret biçimi, genel ticaret büyümesinin sonucu yaşanan ekonomik kalkınma ve daha geniş bir entegrasyonun yansıması olarak değerlendirilmiştir (Şahin, 2015; Hazners & Jirgena, 2022; Khalid, 2023). Yapılan çalışmalara göre, bir ülkenin endüstri içi ticaretinin hesaplanması, ülkeler arasındaki iki yönlü ticaret yoğunluğunun ve doğasının anlaşılmasında yardımcı olmaktadır. Bu nedenle, endüstri içi ticaretin akışını açıklamak için deneysel çalışmalara ek olarak teorik temeller de sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, ortaya konulan çalışmalarda endüstri içi ticaretin belirleyicileri olarak; ölçek ekonomileri, monopolistik rekabet içinde ürün çeşitliliği ve tercihlerde benzerlik gibi faktörler de ön plana çıkmıştır (Lancaster, 1980; Krugman, 1980; Caves, 1980; Greenaway vd., 1995).

Bu bilgilerden hareketle, endüstri içi ticaretin önemi genel olarak şu şekilde özetlenebilir: Endüstri içi ticaret; (i) ülkelerin belirli endüstrilerde uzmanlaşmasına ve büyük ekonomi ölçeklerinden faydalanmasına olanak tanımaktadır ve böylece

üretkenlik ve verimlilik artışını beraberinde getirmektedir. (ii) Ülkelerin geniş bir ürün yelpazesine ve yeni teknolojilere erişim sağlamasına katkıda bulunarak yenilikçiliğin ve rekabet gücünün artmasını sağlamaktadır. (iii) Endüstri içi ticaret, ticaret ortakları arasında karşılıklı olarak faydalı ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamakta ve (iv) ülkelerin ham madde ihracatına olan bağımlılıklarını azaltmalarına yardımcı olmakta ve katma değeri yüksek mal ve hizmetlerin ihraç etme konusu üzerine odaklanılmasına neden olmaktadır. Ayrıca, (v) endüstri içi ticaret boyutundan ele alınan sektörel çalışmalar; dış ticaret hususunda daha spesifik sonuçlara erişim imkanı sunduğundan, ülkelerin sahip olduğu ürün çeşitliliği ve farklı sektörlerdeki rekabet gücü hakkında bilgiler sağlamaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin uluslararası ticaretinin endüstri içi ticaret boyutundan incelenmesi, ülke ekonomisi için önem arz etmektedir. Bu nedenle gerçekleştirilen bu çalışmanın Türkiye'nin öncü sektörlerindeki ticaret yapısını anlamak ve uluslararası rekabet avantajlarını belirlemek için önemli bir bakış açısı sunacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın odaklandığı konu, Türkiye'nin en yüksek ihracat değerine sahip olan beş sektöründe HS87 (Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler, diğer kara taşıtları), HS84 (Nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar-aletler, bunların aksam-parçaları), HS27 (Mineral yakıtlar, mineral yağlar; bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar), HS72 (Demir-çelik) ve HS85 (Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça-aksesuarı) endüstri içi ticareti analiz etmektir. Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde, ilgili sektörlerin Türkiye ekonomisindeki yeri ile dünya ihracatındaki konumları ele alınmıştır. İkinci bölümde, kullanılan veri seti ve metodoloji açıklanmış olup, takip eden süreçte, Türkiye ile seçilmiş ülkeler arasındaki endüstri içi ticaretin analiz bulguları sunulmuştur. Ardından elde edilen sonuçlar genel bir değerlendirmeye tabi tutularak çalışma sonlandırılmıştır.

2. Türkiye'nin Dış Ticaretinde Öncü Sektörler

Türkiye'nin genel ticaret verileri değerlendirildiğinde, 2018 ile 2022 dönemleri arasında önemli bir artış yaşandığı gözlemlenmiştir. Nitekim 2018 yılında 167,9 milyar dolar olan Türkiye'nin toplam ihracat değeri, 2022 yılı itibarıyla 254,2 milyar dolara yükselmiştir. İhracat değerinin yükselmesi ile birlikte zaman içinde ithalat da artış göstermiştir. Bu noktada, Türkiye'nin dış ticaretindeki bu yükselişin ardında hangi sektörlerin ön planda olduğu hususu akılda soru işareti oluşturmuştur. Bu nedenle, Türkiye'nin dış ticareti Uluslararası Ticaret Merkezi'nden (International Trade Center – ITC/ Trademap) elde edilen son veriler ışığı altında incelenmiş olup, başlıca ihracat kalemlerinin HS87, HS84, HS27, HS72 ve HS85 sektörlerinden oluştuğu belirlenmiştir. İlgili sektörlerle yönelik dış ticaret verileri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Türkiye'nin Dış Ticaretindeki İlk 5 Sektör (Milyar Dolar)

Ürün Grubu	2018		2019		2020		2021		2022	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
HS87	26.759	13.895	26.902	10.008	22.098	15.292	25.031	15.595	26.804	17.679
HS84	15.828	25.770	17.764	22.159	16.798	25.272	20.778	30.965	22.676	34.574
HS27	4.412	43.006	8.449	41.733	4.715	28.925	8.516	50.692	16.374	96.549
HS72	11.546	18.401	10.020	15.050	8.803	15.103	17.076	27.618	14.628	28.367
HS85	8.723	16.570	9.750	15.450	9.307	17.140	12.014	19.966	13.706	21.534
Tplm.	167.924	223.047	180.871	210.347	169.658	219.514	225.264	271.423	254.172	363.711

Kaynak: Trademap (2024).

Türkiye'nin 2018-2022 yıllarına ait dış ticaret verileri Tablo 1'de belirtilen ilk 5 sektör üzerinden incelendiğinde; ilgili sektörlerin gerek ihracatında gerekse ithalatında artış trendine sahip olduğu görülmektedir. En yüksek ihracat değerine sahip olan sektörlerin başında gelen motorlu kara taşıtları ve aksamı sektörünün (HS87) stabil bir seyir izlediği yani 2018 yılında 26,759 milyar dolar olan ihracat değerinin 2022 yılında 26,804 milyar dolara taşıdığı görülmüştür. Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler ve mekanik cihazlar sektörünün (HS84) HS87 sektöründen farklı olarak ilgili dönem aralığında ihracatta önemli bir artış göstermiş olup, ihracatı 15,828 milyar dolardan 2022 yılında 22,676 milyar dolara ulaşmıştır. Çalışmaya konu olan mineral yakıtlar (HS27) sektörü dönem aralığında en fazla büyüme gösteren sektör olarak karşımıza çıkmıştır. Nitekim sektör, 2018 yılında 4,412 milyar dolar olan ihracat değerini 2022 yılında 16,374 milyar dolara taşımıştır. Bu gelişme, Türkiye'nin enerji sektöründeki yükselen potansiyelini ortaya koymaktadır. Öyle ki sektördeki bu yükselişin, enerji ithalatına bağımlılığı azaltma yolunda önemli bir gösterge olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca demir ve çelik sektörü (HS72) ile elektrikli makineler ve cihazlar sektörünün (HS85) ihracatında da önemli bir artış yaşandığı görülmüştür. Demir ve çelik sektörü 11,546 milyar dolardan 14,628 milyar dolara ulaşarak, uluslararası pazarda rekabetçi bir konumda bulunurken, elektrikli makineler ve cihazlar sektörü 8,723 milyar dolardan 13,706 milyar dolar ihracat değeri ile teknolojik gelişmelere bağlı olarak büyüme göstermiştir. İhracat ve ithalat verileri irdelendiğinde, Türkiye'nin bu sektörlerdeki uluslararası ticarete aktif bir rol oynadığı ve küresel taleplere uyum sağladığı gözlemlenmiştir. Ancak, ithalattaki artışlar, dışa bağımlılığın devam ettiğine işaret etmekte olup, Türkiye'nin sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmesi için bu sektörlerde yerli üretim ve teknolojik kapasitenin güçlendirmesi gerektiğini düşündürmektedir.

Türkiye'nin toplam dış ticaretindeki artan performansı, ülke ekonomisindeki büyüme ve uluslararası rekabet gücü açısından olumlu bir durumun göstergesi olarak kabul edilebilir. Ele alınan dönem itibarıyla hem ihracat hem de ithalat değerinin artış sergilemiş olması söz konusu sektörlerin EİT boyutundan analiz edilmesi gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle Türkiye'nin rekabet avantajını da değerlendirmek için bu sektörlerde dünya ihracatçısı konumundaki ülkeler ile ikili ticaretin incelenmesi hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda ilgili sektörlerle yönelik ülkelerin dünya ihracatındaki konumu tablolar aracılığıyla değerlendirilmiştir (Tablo 2-6).

Tablo 2: HS87 Sektörünün Dünya İhracatı (Milyar Dolar)

Ülkeler	2018	2019	2020	2021	2022
Almanya	263.871	244.648	211.353	246.779	257.941
Çin	75.094	74.306	76.224	120.021	150.235
Japonya	154.054	148.853	122.473	137.910	136.686
Meksika	115.509	121.282	100.693	115.018	136.076
ABD	130.679	133.835	105.561	122.828	134.886
Güney Kore	61.176	62.868	54.153	67.015	75.619
Belçika	51.577	55.635	49.781	51.735	53.130
İspanya	57.205	54.061	48.343	54.144	52.270
Kanada	60.449	61.365	46.097	45.771	50.325
Fransa	56.578	52.842	44.059	50.930	49.867

Kaynak: Trademap (2024).

Motorlu kara taşıtları ve aksamı (HS87) sektörüne ait Tablo 2 incelendiğinde, 2022 yılında 257,941 milyar dolar ihracat değerine ulaşan Almanya'nın dönem boyunca küresel ihracat lideri olma başarısını sürdürdüğü görülmektedir. Ardından Çin (150,235 milyar dolar) ikinci sıraya yükselirken, Japonya'nın (136,686 milyar dolar) üçüncü sıraya gerilediği dikkat çekmiştir. Meksika (136,076 milyar dolar), dönem boyunca konumunu koruyarak dördüncü sırada yer almış olup, ABD (134,886 milyar dolar) dönem sonunda beşinci sıraya gerilemiştir. 2022 yılı itibariyle diğer önemli ihracatçılar arasında Güney Kore, (75,619 milyar dolar), Belçika (53,130 milyar dolar), İspanya (52,270 milyar dolar), Kanada (50,325 milyar dolar) ve Fransa (49,867 milyar dolar) da listede yerini almıştır. Dolayısıyla dönem dönem dalgalanmalar yaşanmış olsa da söz konusu ülkelerin, HS87 endüstrisinin küresel ticarete önemli oyuncular olduğu belirlenmiştir.

Tablo 3: HS84 Sektörünün Dünya İhracatı (Milyar Dolar)

Ülkeler	2018	2019	2020	2021	2022
Çin	429.953	416.637	440.021	547.585	551.951
Almanya	272.509	261.226	236.500	269.141	253.531
Japonya	213.370	206.127	182.710	209.410	229.594
ABD	147.932	137.115	121.672	147.383	142.825
İtalya	107.108	101.896	91.236	108.719	113.039
Meksika	75.386	80.701	75.449	85.269	103.006
Hollanda	78.080	77.806	75.692	90.247	87.333
Hong Kong	74.491	70.528	74.758	95.090	82.381
Birleşik Krallık	72.382	73.129	60.462	68.884	75.281
Güney Kore	77.661	70.928	67.885	76.018	73.033

Kaynak: Trademap (2024).

Tablo 3'de yer alan Nükleer reaktörler, kazanlar ve makinalar (HS84) sektörüne ait dünya ihracat verileri incelendiğinde, Çin'in ele alınan dönem boyunca büyük farkla birinciliği üstlendiği ve dönem sonunda da büyüme kaydederek lider konumunu koruduğu anlaşılmaktadır. Çin'in ardından konumunu koruyan diğer ülkeler, Almanya ve Japonya olup, sırası ile 253,531 milyar dolar ve 229,594 milyar

dolar ihracat değeri ile ikinci ve üçüncü sırada yerlerini almışlardır. ABD ise, dönemin başında 147,932 milyar dolarlık ihracat değerine sahip iken dönem sonunda 142,825 milyar dolara gerilese de dördüncü sıraya yerleşerek sektörde önemli bir oyuncu olmaya devam etmiştir. Konumunu koruyan ülkeler arasında bulunan bir diğer ülke de 113,039 milyar dolarlık ihracat değeri ile İtalya'dır. Ayrıca sektördeki diğer önemli ihracatçı ülkelerin Meksika, Hollanda, Hong Kong (Çin), Birleşik Krallık ve Güney Kore olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4: HS27 Sektörünün Dünya İhracatı (Milyar Dolar)

Ülkeler	2018	2019	2020	2021	2022
Rusya	237.592	220.845	141.918	212.418	388.375
ABD	192.250	199.544	151.164	240.348	378.564
Suudi Arabistan	231.587	198.485	132.022	202.217	327.010
Norveç	76.562	57.081	40.471	107.336	214.237
Kanada	99.705	98.665	68.853	119.942	180.618
Hollanda	81.363	75.747	50.741	87.773	169.692
Avustralya	88.157	88.881	66.049	91.748	159.593
Irak	95.769	88.179	56.279	83.404	131.377
Katar	73.128	62.602	42.138	73.603	114.321
BAE	92.538	93.959	173.348	217.323	107.722

Kaynak: Trademap (2024).

Tablo 4'de yer alan verilere göre, mineral yakıtlar (HS87) sektörünün dünya ihracatında liderlik konumuna sahip olan ülkenin 388,375 milyar dolarlık ihracat değeriyle Rusya olduğu gözlemlenmiştir. Rusya'yı sırası ile ABD (378,564 milyar dolar), Suudi Arabistan (327,010 milyar dolar), Norveç (214,237 milyar dolar), Kanada (180,618 milyar dolar), Hollanda (169,692 milyar dolar) ve Avustralya (159,593 milyar dolar) takip etmiştir. Diğer taraftan Irak (131,377 milyar dolar), Katar (114,321 milyar dolar) ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE, 107,722 milyar dolar) gibi Orta Doğu ülkeleri de enerji ihracatıyla ön plana çıkmaktadır. Ancak BAE'nin 2020 ve 2021 dönemine kadar göstermiş olduğu artış trendine bağlı olarak yükseldiği ikinci sırayı devamında koruyamadığı, BAE'nin 2022 yılı ihracatının 107,722 milyar dolar seviyelerine kadar gerilediği dolayısıyla ihracat sıralamasında dördüncü sıraya yerleştiği görülmektedir.

Sektör bir bütün olarak ele alındığında; enerji bakımından zengin olan ülkelerin mineral yakıtlar (HS87) sektörüne ait dış ticarete de önemli bir yere sahip olduğu tespit edilmiştir. Türkiye verileri dikkate alındığında, önemli oranda büyüme gösteren bir sektör olduğu belirlenmiştir. Keza Türkiye'nin enerji sektöründeki artan potansiyeli (16,374 milyar dolar) göz önünde bulundurulduğunda, bu ülkelerle olan ticaretindeki EİT düzeyinin belirlenmesi önem arz etmektedir.

Tablo 5: HS72 Sektörünün Dünya İhracatı (Milyar Dolar)

Ülkeler	2018	2019	2020	2021	2022
Çin	46.917	39.414	33.396	66.984	77.265
Almanya	29.111	25.540	22.078	32.860	37.381
Japonya	29.936	26.100	22.794	34.789	35.162
Güney Kore	24.757	23.100	19.744	27.937	28.108
Endonezya	5.751	7.387	10.847	20.926	27.824
Belçika	19.639	16.914	13.701	21.572	24.843
Rusya	23.358	18.141	16.006	28.889	24.299
İtalya	15.052	13.384	11.090	19.185	22.207
ABD	16.489	14.347	12.299	18.676	20.892
Fransa	16.374	13.927	10.771	18.495	19.188

Kaynak: Trademap (2024).

Tablo 5 incelendiğinde, Çin'in HS72 (demir ve çelik) sektöründe dönem boyunca en büyük ihracatçı ülke konumunda olduğu görülmektedir. Çin'i sırasıyla Almanya, Japonya ve Güney Kore ülkeleri takip etmektedir. Bu ülkeler, 37,381 milyar dolar, 35,162 milyar dolar ve 28,108 milyar dolarlık ihracat değerleriyle sektörde önemli oyuncular arasında yer almaktadır. Ardından ele alınan dönem itibariyle ihracat performansını istikrarlı bir şekilde arttıran Endonezya'nın dönem sonunda 27,824 milyar dolar ihracat değerine ulaşarak beşinci sıraya yükselmesi dikkat çekici olmuştur. Öte yandan listedeki konumunu korumaya devam eden Belçika'nın (24,843 milyar dolar), sektör ihracatında altıncı sırada bulunduğu, Rusya Federasyonu'nun ise sahip olduğu konumunu koruyamayıp dönem sonunda 24,299 milyar dolarlık ihracat değeri ile yedinci sıraya gerilediği gözlemlenmiştir. Ayrıca diğer önemli demir ve çelik ürün ihracatçıları arasında İtalya (22,207 milyar dolar), ABD (20.892 milyar dolar) ve Fransa (19,188 milyar dolar) ülkelerinin yer aldığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak söz konusu bu ülkelerin sektördeki uluslararası rekabet içinde belirgin bir varlık gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tablo 6: HS85 Sektörünün Dünya İhracatı (Milyar Dolar)

Ülkeler	2018	2019	2020	2021	2022
Çin	664.425	670.448	709.933	898.960	954.784
Hong Kong	309.722	300.863	311.586	395.548	371.718
Tayvan	144.380	147.394	174.276	219.329	246.219
Güney Kore	184.609	153.643	159.681	200.786	210.435
ABD	176.508	173.001	162.785	185.778	197.749
Singapur	128.889	120.691	131.983	167.097	180.996
Almanya	163.965	158.451	152.034	176.521	176.844
Malezya	83.104	81.965	86.404	102.908	128.217
Japonya	109.423	103.041	102.497	118.985	114.163
Meksika	81.923	80.021	74.946	87.125	97.325

Kaynak: Trademap (2024).

HS85 (Elektrikli makina ve cihazlar) sektörüne yönelik dünya ihracatının yansıtıldığı Tablo 6'da, ilk olarak, Çin'in bu sektörde liderliğini sürdürmesi dikkat

çekici olmuştur. Öyle ki 2022 yılında 954.784 milyar dolarlık ihracat değeri ile Çin, açık ara sektördeki en büyük ihracatçı ülke konumuna sahiptir. Çin'i takiben ikinci sırada Hong Kong (371,718 milyar dolar), üçüncü sırada Tayvan (246,219 milyar dolar), dördüncü sırada Güney Kore (210,435 milyar dolar) ve beşinci sırada ABD'nin (197,749 milyar dolar) önemli ihracatçılar arasında bulunduğu belirlenmiştir. Ardından Singapur (180,996 milyar dolar), ihracat performansını arttırarak altıncı sıraya yerleşirken, Almanya'nın 176,844 milyar dolarlık ihracat değeri ile yedinci sıraya gerilediği dikkat çekmiştir. Ayrıca Malezya (128,217 milyar dolar), Japonya (114,163 milyar dolar) ve Meksika (97,325 milyar dolar) gibi diğer ülkeler de sektörde önemli rol oynayan ekonomiler arasında yer almaktadır. Sektör bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Asya ülkelerinin güçlü performansları ile ön plana çıktığı ve sektörde Çin hegemonyasının küresel dengeleri belirleyen ana faktörlerden biri olduğu düşünülmektedir. Avrupa özelinde bakıldığında ise bu sektördeki lider ülkenin Almanya olduğu ve Almanya'nın küresel ticarete rekabetçi konumunu sürdürebildiği görülmektedir.

3. Literatür Taraması

Günümüze kadar güncelliğini koruyan EİT kavramı birçok çalışmaya konu olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Nitekim ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde; konunun hâlâ belirli sektörler için; tarım ve gıda (Şahin, 2015; Mangır & Fidan, 2017; Brkić vd., 2021; Erdal & Durmuş, 2019; Hazners & Jirgena, 2022), turizm (Leitão, 2011; Nowak vd., 2012; Kuşat, 2022), tekstil (Çoban & Kök, 2005; Gürler vd., 2006; Sari vd., 2019), imalat sanayi ve alt gruplarında (Saygın, 2020; Tatar 2020; Ergün, 2023) ele alındığı veya EİT'yi etkileyen faktörler üzerine (Kurt & Çoban, 2021; Özer, 2021; Yılmaz, 2022; Şahin, 2022; Doru & Özer, 2022) yoğunlaştığı gözlemlenmiştir.

Çalışmamızla ilgili olabilecek güncel araştırmalardan örnek vermek gerekirse; Basimov (2018), iki haneli harmonize kodlu (HS 2 haneli) ürün gruplarına ait ihracat ve ithalat verilerini kullanarak MIKTA ülkeleri (Meksika, Endonezya, Güney Kore, Türkiye ve Avustralya) arasındaki endüstri-içi ticaret düzeyini 2002-2015 dönemi kapsamında analiz etmiştir. Analiz sonuçlarına göre; Meksika ve Türkiye'nin daha yüksek endüstri-içi ticaret düzeyine sahip olduğu ifade edilmiştir. HS 2 haneli ürün gruplarında endüstri içi ticareti inceleyen bir diğer çalışma da Özdemir & Kösekaşyaoglu'na (2019) aittir. Yazarlar tarafından Türkiye'nin ihracat payının en yüksek olduğu 20 sektöre ait genel dış ticaret verileri 1990-2017 dönemi kapsamında analiz edilmiş olup, sadece 7 sektörde (HS87-72-73-76-94-40 ve HS52) yüksek EİT oranlarına ulaşıldığı gözlemlenmiştir.

Salim vd. (2018), ASEAN ülkeleri (Endonezya, Malezya, Singapur, Filipinler, Tayland ve Vietnam) arasındaki otomobil ve elektrikli makineler sektörlerinin (HS85 ve HS87) alt basamaklarındaki ticaretini, 1991-2012 dönemi kapsamında analiz etmiş olup, ticaretin yoğun bir biçimde endüstri içi ticaret şeklinde gerçekleştiğini tespit etmiştir. Ayrıca yazarlar farklılaşmış ürün çeşitlerinin, ekonomik entegrasyonun, coğrafi yakınlığın ve benzer ekonomik büyüme ve kalkınma seviyelerinin endüstri içi ticareti teşvik ettiğine vurgu yapmıştır. ASEAN ülkeleri özelinde imalat sanayi sektöründeki endüstri içi ticareti inceleyen başka bir

çalışma da Khalid (2023) tarafından ortaya konulmuştur. Yazar Hindistan'ın beş ana ticaret ortağı ile EİT düzeyini 1992-2020 dönemine ait dış ticaret verilerini kullanarak analiz etmiştir. Söz konusu çalışmada, Hindistan'ın imalat sanayi sektöründe Endonezya, Malezya, Singapur, Tayland ve Vietnam ile orta ve yüksek düzeyde endüstri içi ticaret gerçekleştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Jian vd. (2022), Çin ile AB ülkeleri arasındaki ekipman imalatı ticaretindeki karşılıklı bağımlılığı 2007-2020 döneminde değerlendirmek için endüstri içi ticareti ele almış olup, çalışma sonucunda: (i) Çin'in AB ile ekipman imalatı ticaretinin büyüdüğü ancak Çin'in AB'ye olan ihracat yapısının dengesiz olduğu, (ii) ekipman imalatında AB ülkelerinin Çin'e olan bağımlılığının, Çin'in Avrupa ülkelerine olan bağımlılığından daha fazla olduğu ve (iii) yüksek teknolojlili ekipman imalatı ticaretinde ise Çin'in önemli ölçüde AB'ye bağımlı olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

Literatürde yer alan çalışmalarda, ülkelerin hangi özellikleri baz alınarak seçildiği farklılık göstermektedir. Nitekim kimi yazarlar ülkenin dış ticaretinde en çok ihracat payına sahip diğer ülkeleri ele alırken, kimi yazarlar belirli ülkeleri veya grupları ele almıştır. Dolayısıyla, bu çalışmada Türkiye'nin seçilen sektörlerle, dünya ihracatçısı olan ülkeler arasındaki dış ticareti EİT boyutundan incelenmiştir. Bu kapsamda yapılan çalışma literatürdeki diğer çalışmalardan önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Çalışmada, ülke seçimi yapılırken Türkiye'nin dış ticaretindeki sıralaması yerine, sektördeki dünya lideri ülkelerle rekabetini ölçme düşüncesi etkili olmuştur. Bu bağlamda, çalışmamızın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4. Veri Seti ve Yöntem

Türkiye'nin en fazla ihracat değerine sahip olduğu ilk beş sektöründe EİT'yi ölçmenin amaçlandığı çalışmada, HS87 (Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler, diğer kara taşıtları), HS84 (Nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar-aletler, bunların aksam-parçaları), HS27 (Mineral yakıtlar, mineral yağlar; bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, bitümenli maddeler, mineral mumlar), HS72 (Demir-çelik) ve HS85 (Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam-parça-aksesuarı) harmonize kodlu endüstrilere ait yıllık dış ticaret verileri kullanılmıştır. Türkiye'nin seçilmiş ülkelerle bu sektörlerle yönelik ikili ticareti 2018-2022 dönemi dikkate alınarak analiz edilmiş olup veri seti Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) resmi web sitesinden temin edilmiştir. Çalışmanın analizinde, Grubel ve Lloyd (1975) tarafından önerilen ve literatürde en yaygın kullanıma sahip olan Standart Grubel-Lloyd endeksinin kullanılması tercih edilmiştir. Söz konusu endeks şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$EİT = 1 - \frac{|X_i - M_i|}{X_i + M_i} \quad (1)$$

Denklem 1'de sunulan eşitlikte, X_i ürünlerin ihracatını, M_i ürünlerin ithalatını temsil etmekte olup, EİT değeri 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır ($0 \leq EİT \leq 1$). EİT değerinin 0'a eşit olması; bir ülkenin belirli bir endüstride yalnızca ithalat veya yalnızca ihracat yaptığına (endüstri içi ticaretin olmadığı) işaret etmekte iken, 1

değerini alması; bir ülkenin belirli bir endüstrideki ithalat ve ihracatının eşit olduğunu, yani tam endüstri içi ticaret gerçekleştiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, EİT endeksi değeri ne kadar 0'a yakınsa, endüstri içi ticaret seviyesi o kadar düşüktür ve değer ne kadar 1'e yakınsa, endüstri içi ticaret seviyesi o kadar yüksektir. Ayrıca EİT oranlarının 0 düzeyinde olması ticaret biçiminin endüstri içi değil endüstriler arası olduğuna işaret etmektedir (Grubel & Lloyd, 1975).

5. Bulgular

Türkiye'nin HS87, HS84, HS27, HS72 ve HS85 sektörlerinde seçilmiş ülkelerle gerçekleştirdiği ikili ticaretine ait EİT oranları yazarlar tarafından Standart Grubel-Lloyd endeksi kullanılarak hesaplanmış olup, elde edilen bulgular Tablo 7-11'de sunulmuştur.

Tablo 7: Türkiye'nin HS87 Sektöründe Endüstri İçi Ticareti

HS87	Almanya	Çin	Japonya	Meksika	ABD	G. Kore	Belçika	İspanya	Kanada	Fransa
2018	0,92	0,05	0,15	0,60	0,41	0,22	0,21	0,88	0,10	0,50
2019	0,88	0,06	0,10	0,45	0,37	0,22	0,13	0,66	0,34	0,44
2020	0,76	0,04	0,10	0,76	0,40	0,09	0,28	0,91	0,49	0,67
2021	0,87	0,05	0,11	0,99	0,36	0,13	0,33	0,92	0,30	0,55
2022	0,85	0,02	0,13	0,93	0,38	0,10	0,39	0,87	0,13	0,67
EİT _{ORT}	0,86	0,04	0,12	0,75	0,38	0,15	0,27	0,85	0,27	0,57

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 7'de sunulan Türkiye'nin HS87 sektörüne ait Endüstri İçi Ticaret (EİT) oranları değerlendirildiğinde, ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin farklı düzeylerde seyrettiği görülmektedir. EİT oranlarının ortalamalarına göre, Almanya %86 düzeyinde Türkiye ile en yüksek EİT oranına sahip ülke konumunda bulunmaktadır, ardından %85 EİT oranı ile İspanya gelmektedir. Bu iki ülke, Türkiye'nin HS87 (Motorlu kara taşıtları vs.) sektöründeki en önemli ticaret ortakları arasında ön plana çıkmaktadır. Meksika ile olan ticaretin ise yüksek bir EİT düzeyine sahip olması dikkat çekicidir. Nitekim Türkiye ile ticaretinde %75 düzeyinde bir EİT ortalamasına sahipken, 2021 ve 2022 yılında %99 ve %93 EİT oranları ile neredeyse tam endüstri içi ticaret gerçekleştirmiştir. Bu durum Türkiye'nin Meksika ile endüstri içi ticaret ilişkisini önemli ölçüde güçlendirdiğine ve sektörün küresel ticaretinde bu ülkelerin rekabetçi konumda olduklarına işaret etmektedir. Ayrıca Türkiye'nin Fransa (%57), ABD (%38), Belçika (%27) ve Kanada (%27) ülkeleri ile EİT oranları ortalama düzeyde gözlemlenirken, Güney Kore (%15), Japonya (%12) ve Çin (%4) ile daha düşük EİT ortalamalarına sahip olduğu belirlenmiştir.

Tablo 8: Türkiye'nin HS84 Sektöründe Endüstri İçi Ticareti

HS84	Almanya	Çin	Japonya	ABD	İtalya	Meksika	Hollanda	Hong Kong	Birleşik Krallık	G. Kore
2018	0,70	0,08	0,03	0,68	0,42	0,92	0,85	0,40	0,70	0,21
2019	0,80	0,08	0,03	0,82	0,51	0,87	0,80	0,21	0,75	0,22
2020	0,70	0,04	0,04	0,81	0,50	0,94	0,84	0,62	0,81	0,21
2021	0,70	0,04	0,04	0,89	0,49	0,93	0,87	0,44	0,82	0,15
2022	0,70	0,04	0,04	0,87	0,49	0,86	0,94	0,48	0,78	0,14
EİT _{ORT}	0,72	0,06	0,04	0,81	0,48	0,90	0,86	0,43	0,77	0,19

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 8 incelendiğinde, Türkiye'nin HS84 sektöründe Meksika, Hollanda, Birleşik Krallık, ABD ve Almanya ile yoğun bir endüstri içi ticaret ilişkisine sahip olduğu tespit edilmiştir. Meksika ortalama %90'lık oranla ilk sırada yer alırken, onu sırasıyla Hollanda (%86), ABD (%81), Birleşik Krallık (%77) ve Almanya (%72) takip etmiştir. Ulaşılan yüksek EİT oranları, Türkiye'nin bu ülkelerle HS84 sektöründe güçlü ve sürdürülebilir ticaret ilişkisi içinde olduğuna işaret etmektedir. Diğer ülkelerle olan EİT dikkate alındığında, İtalya (%48) ve Hong Kong (%43) ile bu oranlar orta düzeyde iken, Güney Kore (%19), Çin (%6) ve Japonya (%4) ile düşük düzeyde kaldığı gözlemlenmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye'nin HS84 (Nükleer reaktörler, kazanlar, makinalar vs.) sektöründe yüksek EİT oranlarına sahip olduğundan dolayı ticaretin yoğun olarak endüstri içi ticaret şeklinde gerçekleştiği ve Türkiye'nin bu sektöre yönelik rekabetçiliğinin de yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 9: Türkiye'nin HS27 Sektöründe Endüstri İçi Ticareti

HS27	Rusya	ABD	Suudi Arabistan	Norveç	Kanada	Hollanda	Avustralya	Irak	Katar	BAE
2018	0,01	0,44	0,80	0,03	0	0,19	0	0,72	0,81	0,90
2019	0,01	0,40	0,36	0,05	0	0,20	0	0,98	0,42	0,77
2020	0,01	0,22	0,68	0,05	0,02	0,31	0	0,63	0,65	0,40
2021	0,01	0,32	0,72	0,07	0,07	0,28	0	0,61	0,32	0,36
2022	0,01	0,37	0,34	0,23	0,06	0,19	0	0,29	0,24	0,52
EİT _{ORT}	0,01	0,35	0,58	0,09	0,03	0,23	0	0,65	0,49	0,59

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Türkiye'nin HS27 sektöründe gerçekleştirdiği EİT oranlarının yer aldığı Tablo 9'a göre, en yüksek ortalama EİT oranına sahip olan ülkeler sırası ile Irak (%65), Birleşik Arap Emirlikleri (%59) ve Suudi Arabistan (%58) olarak belirlenmiştir. Bu ülkeler, Türkiye'nin HS27 sektöründeki endüstri içi ticaretinde en yoğun işbirliği içinde olduğu ülkeler arasında yer almaktadır. Diğer taraftan Katar (%49), ABD (%35) ve Hollanda (%21) ile orta düzeyde EİT oranlarına ulaşılırken, Norveç

(%8) ve Kanada (%3) ile bu oranların genel olarak düşük düzeyde kaldığı gözlemlenmiştir. Rusya ve Avustralya ile olan ilişki değerlendirildiğinde ise, Türkiye'nin HS27 sektöründe ticaret ortakları arasında en düşük EİT oranına (0,01 ve 0) sahip ülkeler olduğu, başka bir ifade ile ticaretin bu ülkelerle endüstriler arası gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bu tablo genel olarak Türkiye'nin HS27 (Mineral yakıtlar, mineral yağlar vs.) sektöründeki güçlü ticaret ortaklarıyla orta düzeyde endüstri içi ticaret gerçekleştirdiğini ancak stratejik odak noktalarını belirlemek adına bu ülkelerle ticari ilişkilerini daha da güçlendirebileceğini düşündürmektedir.

Tablo 10: Türkiye'nin HS72 Sektöründe Endüstri İçi Ticareti

HS72	Çin	Almanya	Japonya	G. Kore	Endonezya	Belçika	Rusya	İtalya	ABD	Fransa
2018	0,02	0,46	0,22	0,03	0,91	0,78	0,02	0,52	0,60	0,23
2019	0,04	0,34	0,16	0,03	0,04	0,51	0,02	0,59	0,16	0,19
2020	0,22	0,28	0,09	0,03	0,11	0,57	0,02	0,75	0,37	0,15
2021	0,10	0,42	0,15	0,05	0,10	0,81	0,01	0,60	0,71	0,18
2022	0,01	0,46	0,22	0,05	0,01	0,43	0,02	0,78	0,51	0,15
EİT _{ORT}	0,08	0,39	0,17	0,04	0,23	0,62	0,02	0,65	0,47	0,18

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 10 dikkate alındığında, Türkiye'nin HS72 (demir-çelik) sektöründeki en yüksek ortalama EİT düzeyine sahip ülkenin %65 oranı ile İtalya olduğu görülmektedir. İtalya'yı takiben Belçika (%62) ve ABD (%47) gelmektedir. Türkiye'nin bu ülkelerle olan endüstri içi ticaret oranlarına bakıldığında, ekonomik işbirliklerinin daha güçlü bir hale gelebileceği düşünülmektedir. Öte yandan, Almanya (%39) Endonezya (%23) ve Fransa (%18) gibi ülkeler de Türkiye'nin demir-çelik sektöründeki ticaretinde önemli ortakları arasında yer almaktadır. Ancak Çin (%8), Güney Kore (%4), ve Rusya (%2) gibi ülkelerle olan EİT oranlarının daha düşük düzeyde kaldığı, bir başka ifade ile ticaretin endüstriler arası biçimde gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Tablo 11: Türkiye'nin HS85 Sektöründe Endüstri İçi Ticareti

HS85	Çin	Hong Kong	Tayvan	G. Kore	ABD	Singapur	Almanya	Malezya	Japonya	Meksika
2018	0,01	0,45	0,02	0,06	0,29	0,73	0,72	0,08	0,01	0,23
2019	0,01	0,40	0,02	0,07	0,32	0,79	0,72	0,07	0,02	0,32
2020	0,01	0,51	0,03	0,07	0,44	0,74	0,62	0,06	0,01	0,29
2021	0,01	0,76	0,03	0,08	0,67	0,87	0,72	0,06	0,01	0,28
2022	0,01	0,34	0,02	0,07	0,68	0,85	0,82	0,04	0,02	0,19
EİT _{ORT}	0,01	0,50	0,02	0,07	0,48	0,80	0,72	0,06	0,01	0,26

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 11’de sunulan Türkiye'nin HS85 (Elektrikli makina ve cihazlar) sektöründe gerçekleştirdiği EİT oranları ortalama olarak değerlendirildiğinde, ticaretin en yoğun olduğu ülkelerin sırasıyla Singapur (%80), Almanya (%72) ve Hong Kong (%50) olduğu anlaşılmaktadır. Ardından orta düzeyde ortalama EİT oranları ile ABD (%48) ve Meksika (%26) sırasıyla dördüncü ve beşinci ülke konumunda oldukları belirlenmiştir. Öte yandan Türkiye'nin en düşük EİT oranlarına sahip olduğu ülkeler arasında Güney Kore (%7), Malezya (%6), Tayvan (%2), Japonya (%1) ve Çin (%1) bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin bu ülkelerle endüstri içi ticaret yerine endüstriler arası ticaret gerçekleştirdiğine işaret etmektedir. Elde edilen bulgular neticesinde Elektrikli makina ve cihazlar sektöründe Türkiye'nin söz konusu ülkelerle gerçekleştirdiği ticaret genel olarak değerlendirildiğinde, ülkenin ticaret ağını genişlettiği ancak bazı ülkelerle olan ticari ilişkilerinin sınırlı düzeyde kaldığı gözlemlenmiştir.

4. Sonuç

Çalışmada Türkiye'nin ihracatındaki en büyük değere sahip ilk 5 sektördeki (HS87, HS84, HS27, HS72 ve HS85) ikili ticaret ilişkisi endüstri içi ticaret boyutundan incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda her sektör için dünya ihracatçısı ilk 10 ülke tespit edilmiş olup, Türkiye ile ilişkileri Grubel-Lloyd endeksi kullanılarak analiz edilmiştir. Türkiye'nin seçilmiş ülkelerle olan dış ticareti değerlendirildiğinde; ticaret portföyünün çeşitli ülkelerle zenginleşmiş durumda olduğu dikkat çekmiştir. Analiz sonuçlarında; Endüstri İçi Ticaret (EİT) oranlarının bazı ülkelerle yüksek seviyede gerçekleştiği gözlemlenirken, bazı ülkelerle düşük düzeylerde kaldığı görülmüştür. Nitekim Türkiye'nin en yoğun endüstri içi ticaret yaptığı ülkeler arasında İspanya, Almanya, Meksika, Hollanda, Birleşik Krallık, ABD, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, İtalya, Belçika ve Singapur yer alırken, Güney Kore, Japonya, Çin ve Rusya gibi büyük ekonomilerle endüstri içi ticaret oranlarının düşük oranlarda seyrettiği tespit edilmiştir. Söz konusu ülkelerin hangi sektörlerde aktif olduğu bilgisine ise aşağıda yer verilmiştir:

- HS87 sektöründe Türkiye'nin ticaret ilişkilerinde, İspanya, Almanya ve Meksika ile yüksek EİT oranlarına sahip olduğu belirlenirken, Fransa, ABD, Belçika ve Kanada gibi ülkelerle olan EİT oranlarının daha ortalama düzeyde kaldığı görülmüştür. Ayrıca EİT seviyesinin Güney Kore, Çin ve Japonya gibi ülkelerle oldukça düşük olduğu, dolayısıyla ticaretin bu ülkelerle endüstriler arası düzeyde gerçekleştiği saptanmıştır.
- HS84 sektöründe Türkiye'nin, Meksika, Hollanda, Birleşik Krallık, ABD ve Almanya ile yoğun bir endüstri içi ticaret ilişkisi sergilediği; İtalya ve Hong Kong ile orta düzeyde EİT oranlarına sahip olduğu görülmüştür. Öte yandan Güney Kore, Çin ve Japonya gibi ülkelerle endüstri arası ticaretin gerçekleştiği tespit edilmiştir.
- HS27 sektöründeki endüstri içi ticaret ilişkilerine bakıldığında, Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan gibi ülkelerle güçlü bağlara işaret etmiştir. Öte yandan Katar, ABD ve Hollanda ülkeleri ile orta düzeyde EİT

oranlarına rastlanırken, Norveç ve Kanada ile EİT oranlarının ise daha düşük düzeyde kaldığı gözlemlenmiştir.

➤ HS72 analizinde Türkiye'nin İtalya, Belçika ve Almanya ülkeleri ile yüksek EİT oranlarına sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca ABD, Endonezya ve Fransa gibi ülkelerle olan EİT oranları orta düzeyde iken, Çin, Güney Kore ve Rusya gibi ülkelerle düşük EİT oranları endüstriler arası ticarete işaret etmiştir.

➤ HS85 sektöründe Türkiye'nin en yoğun endüstri içi ticaret ilişkilerini Singapur, Almanya ve Hong Kong gibi ülkelerle gerçekleştirdiği tespit edilmiştir. Ayrıca ABD ve Meksika gibi ülkelerle orta düzeyde EİT oranlarına sahipken, Güney Kore, Malezya, Tayvan, Japonya ve Çin gibi ülkelerle olan EİT oranlarının düşük düzeylerde kaldığı (endüstriler arası ticaret olduğu) sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde; yüksek EİT oranları ile Türkiye'nin çeşitli ülkelerle ve sektörlerde güçlü ve sürdürülebilir ticaret ilişkilerine sahip olduğu anlaşılmıştır. Ancak, düşük EİT oranlarına sahip ülkelerle olan ilişkilerin de potansiyel bir gelişim alanı olduğuna dikkat etmek gerekmektedir. Sonuç itibarıyla bu çalışmada yer alan analiz bulgularının, Türkiye'nin gelecekteki ticaret stratejilerini belirlemesi ve mevcut ilişkilerini daha da güçlendirmesi bakımından önemli bir rehberlik sunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Balassa, B. (1965). "Trade Liberalisation and "Revealed" Comparative Advantage", *The Manchester School*, 33(2): 99-123.

Bashimov, G. (2018). "Endüstri-içi Ticaretin Ölçümü: MIKTA Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme", *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(1): 17-27.

Brkić, S., Kastratović, R., & Abidović-Salkica, M. (2021). "Patterns and Determinants of Intra-industry Trade in Agri-food Products between Bosnia and Herzegovina and CEFTA 2006", *Economic Annals*, 66(229): 7-35.

Caves, R.E. (1980). "Intra-industry Trade and Market Structure in the Industrial Countries", *Oxford Economic Papers*, 32: 203-223.

Çoban, O., & Kök, R. (2005). "Türkiye Tekstil Endüstrisi ve Rekabet Gücü: AB Ülkeleriyle Karşılaştırmalı Bir Analiz Örneği, 1989-2001", *İktisat İşletme ve Finans*, 20(228): 68-81.

Doru, Ö., & Özer, Ö. (2022). "An Econometric Analysis on Factors Affecting Intra-industry Trade in Turkish Automotive Industry", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 14(27): 453-467.

Erdal, G., & Durmuş, H. (2019). "Türkiye Tarım Sektöründe Endüstri İçi Ticaretin Analizi", *SETSCI Conference Proceedings* 9: 80-84.

Ergün, Ü. R. (2023). "Grubel-Llyod Endeksi ile Demir Çelik Sektöründe Endüstri İçi Dış Ticaret: KEİ Ülkeleri Üzerine Bir Analiz", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Dergisi*, 1(4): 75-89.

- Greenaway, D., R. Hine & C. Milner (1995), “Vertical and Horizontal Intra-industry Trade: A Cross Industry Analysis for the United Kingdom”, *The Economic Journal*, 105(433): 1505– 18.
- Grubel, H. G., & Lloyd, P. J. (1971). “The Empirical Measurement of Intra-industry Trade”, *Economic record*, 47(120).
- Grubel, H. G., & Lloyd, P. J. (1975). “Intra-industry Trade: The Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products”, *The Economic Journal*, 85(339): 646.
- Gürler, Z., Erdal, G., Erdal, H. & Çiçek, A. (2006). “The Effects of Free Trade Agreement on Intra-industry Trade (A Case Study of Textile Sector in Turkey)”, *J. Appl. Sci.*, 6: 1204-1208.
- Hazners, J., & Jirgena, H. (2022). “Intra-industry Trade in Latvian Agricultural Commodities and Food Products”, *International Journal of Economics and Statistics*, 10: 43-47.
- Jian, L., Ding, T., & Ma, W. (2022) “Research on China-EU Equipment Manufacturing Trade Dependence in Intra-industry Specialization View”, *PLoS ONE* 17(11): e0278119.
- Khalid, N. (2023). “Intra-industry Trade in Manufactured Goods between India and Select Southeast Asian Nations: An Empirical Examination Using the G-L Index”, *Econ. Aff.*, 68(03): 1709-1717.
- Krugman, P. (1980). “Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade”, *The American Economic Review*, 70(5): 950-959.
- Kurt, D. B., & Çoban, O. (2021). “Türkiye ile Avrupa Birliği Ülkeleri Arasındaki İmalat Sanayi Endüstri İçi Ticaretin Belirleyicileri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(4): 3369-3397.
- Kuşat, N. (2022). “Türkiye ve Avrupa Turizm Sektör Liderleri Endüstri İçi Ticaret Analizi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 22(2): 115-133.
- Lancaster, K. (1980). “Intra-industry Trade Under Perfect Monopolistic Competition”, *Journal of international Economics*, 10(2): 151-175.
- Leitão, N. C. (2011). “Intra-industry Trade in Tourism Services”, *Theoretical and Applied Economics*, 55-62.
- Mangır, F., & Fidan, A. (2017). “Grubel-Lloyd Endeksi ile Endüstri-İçi Ticaret Analizi: Tarım Sektörü Türkiye Örneği”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(33): 45-51.
- Nowak J.-J., Petit S. & Sahli M. (2012). “Intra-tourism Trade in Europe”, *Tourism Economics*, 18: 1287–1311.
- Özdemir, M., & Kösekahyaoğlu, L. (2019). “Türkiye'nin İhracatçı Sektörlerinde Endüstri İçi Ticaretin Payı: 1990-2017 Dönemi Üzerine Bir İnceleme”. (Doctoral Dissertation, Isparta University of Applied Sciences).

Özer, Ö. (2021). “Türkiye Otomotiv Sektöründe Endüstri İçi Ticareti Etkileyen Faktörler Üzerine Ekonometrik Bir Analiz” (Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi).

Salim, R., Islam, A., & Bloch, H. (2018). “Patterns and Determinants of Intra-industry Trade in Southeast Asia: Evidence From the Automotive and Electrical Appliances Sectors”, *The Singapore Economic Review*, 63(03): 647-665.

Sari, R. Y. P., Yuliati, L., & Komariyah, S. (2019). “Intra-industry Trade in Indonesia: A Case of the Textile and Textile Product Industry”, *Journal of International Business, Economics and Entrepreneurship*, 4(1): 47-54.

Saygın, S. Ü. (2020). “Demir Çelik Sektöründe Endüstri İçi Ticaret: Türkiye ve AB Ülkeleri Üzerine Bir Analiz”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(Ek): 102-116.

Şahin, D. (2015). “Türkiye’nin Tarımsal Gıda Ürünlerinin Endüstri-İçi Ticaretinin Analizi: AB-15 Ülkeleri ile Karşılaştırmalı Analiz”, *Uluslararası Hakemli Ekonomi Yönetimi Araştırmaları Dergisi*, 4: 171-193.

Şahin, S. (2022). “Endüstri-İçi Ticaret: Makina ve Ulaştırma Araçları Sektörü Üzerine Bir Analiz (1990-2019)”, *International Anatolia Academic Online Journal Social Sciences Journal*, 8(2): 6-17.

Tatar, H. E. (2020). “Türkiye-Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Arasında İmalat Sektöründe Endüstri-İçi Ticaretin Ampirik Analizi”, *Journal of Management and Economics Research*, 18(3): 80-95.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024). <https://biruni.tuik.gov.tr> (05.02.2024)

Uluslararası Ticaret Merkezi (TradeMap). (2024). <https://www.trademap.org> (05.02.2024)

Yılmaz, Ö. T. (2022). “The Factors Affecting the Intra Industry Trade between the United Kingdom and the United States: An ARDL Model Approach”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 63: 1-7.

Petrol Fiyatının Dış Ticaret Üzerindeki Asimetrik Etkisi: Türkiye'den Kanıtlar*

Zehra DEMİR¹
Kadir KARAGÖZ²

Özet

Petrol modern yaşamın en önemli girdilerinden biridir. Türkiye'nin petrol ve doğalgaz konusunda yüksek derecede dış kaynağa bağımlı olması ekonomik kırılganlığını daha da artırmaktadır. Bu nedenle petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar birçok ekonomik gösterge açısından önem taşımaktadır. Bu çalışmada petrol fiyatlarındaki dalgalanmanın Türkiye'nin dış ticaret hacmi üzerindeki etkisi Ocak 2000-Aralık 2020 dönemine ilişkin veriler kullanılarak doğrusal olmayan (asimetrik) ARDL yöntemi ile araştırılmıştır. Bulgular Türkiye'nin dış ticaretinin hem ihracat hem ithalat açısından genel olarak petrol fiyatındaki artışlardan pozitif yönde etkilendiğini ortaya koymaktadır. Asimetrik etkileşim dikkate alındığında ise ihracat açısından toptan-perakende ticaret ile imalat sanayiinde, ithalat bakımından ise tarım dışında diğer sektörlerde uzun vadeli asimetrisinin varlığına dair kanıtlar elde edilmiştir. Asimetrik ilişkiyi araştırılan modellerde de petrol fiyatının dış ticarete pozitif etkisi genel olarak doğrulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Petrol fiyatı, İhracat, İthalat, Asimetri, NARDL modeli
JEL Sınıflandırması F14, Q37, Q43

Asymmetric Effect of Oil Price on Foreign Trade: Evidence from Türkiye

Abstract

Oil is one of the most important inputs of modern life. Turkey's high dependence on foreign resources for oil and natural gas further increases its economic fragility. Therefore, fluctuations in oil prices are important for many economic indicators. In this study, the effect of the change in oil prices on Turkey's foreign trade volume was investigated with the non-linear (asymmetric) ARDL method using data for the period January 2000-December 2020. The findings reveal that Türkiye's foreign trade is generally positively affected by increases in oil prices in terms of both exports and imports. Considering the asymmetric interaction, evidence was obtained for the existence of long-term asymmetry in wholesale-retail trade and manufacturing industry in terms of exports, and in other sectors except agriculture in terms of imports. The positive effect of the oil price on foreign trade has been generally confirmed in the models investigating the asymmetric relationship.

Keywords: Oil price, Export, Import, Asymmetry, NARDL model

JEL Classification: F14, Q37, Q43

1. Giriş

Hızla artan dünya nüfusu ve baş döndürücü bir şekilde gelişen teknoloji bir yandan yeni ürünlerin geliştirilmesini diğer yandan kitlesel olarak üretilen malların ve hatta hizmetlerin başka ülkelerdeki tüketicilere ulaştırılmasını mümkün ve zorunlu kılmaktadır. Geçmiş asırlara nazaran günümüzde artık çok daha fazla mal, çok daha

* Bu çalışma, ilk yazarın hazırlamış olduğu yüksek lisans tezinin özetlenmiş halinden oluşmaktadır.

¹ Ekonometri Bilim Uzmanı, zehrademirr.87@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-5843-5443

² Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, kadir.karagoz@cbu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4436-9235

uzak piyasalara, çok daha hızlı bir şekilde ulaştırılabilmektedir. Bu sürecin fiziksel yansıması ülkeler arasında artan ticaret hacmidir. Doğal ve beşerî kaynakların dengeli bir şekilde dağılmadığı dünyada, çok eski zamanlardan beri olduğu gibi ticaret söz konusu dengesizliği azaltırken hem satıcı hem de alıcı ülkede kalkınma ve refaha hizmet etmektedir. Uluslararası ticaretin gelişmesi ihracatçı ülke açısından önemli bir gelir kaynağı yaratırken ithalatçı ülkenin de ihtiyaçlarının karşılanması yoluyla refah artışına hizmet etmektedir. Özellikle ara malı ithalatının ithalatçı ülkenin büyümesi açısından daha hayati bir önem taşıdığı açıktır.

Ticaret olgusu nihayetinde bir üretim faaliyetine dayandığından üretimde kullanılan girdilerin miktar, bileşim ve fiyatı da önem kazanmaktadır. Miktar ve bileşim konuları daha ziyade talep ve üretim teknolojisi ile ilgili iken, girdi fiyatlarını belirleyen en önemli faktörler sahip olunan doğal potansiyel ve stratejik kararlardır. Günümüz dünyasında üretimin en temel ve belirleyici bileşenlerinden biri enerjidir. Modern üretim süreçleri enerji bakımından ağırlıklı olarak elektrik ve petrole dayanmaktadır. Bununla birlikte petrol, aynı zamanda çok çeşitli alanlarda önemli bir hammadde kaynağını da oluşturduğundan ayrıca önem kazanmaktadır.

İlk olarak M.Ö. 3. binyılda Mezopotamya’da keşfedilen ve “bitumen” olarak adlandırılan petrol, dünya enerji ihtiyacının oldukça önemli kısmını karşılayan çok önemli yeraltı kaynaklarından biridir. Öyle ki, “siyah altın” olarak nitelenen petrol, zamanla üretim ve ulaştırma faaliyetlerinin temel girdilerinden biri haline gelmiş ve neden olduğu siyasî ve ekonomik bunalımlarla da 20. yüzyıla damgasını vurmuştur. Petrol, tarih boyunca dünya dengelerini sarsan, ekonomik ve politik güç oyunlarının merkezine yerleşen bir meta olmuştur. Uğruna savaşlar yapılmış, sahipliği mutlak güçle özdeşleştirilmiştir. Günümüzde ise alternatif kaynakların sınırlılığı ve yetersizliği, petrolün küresel enerji piyasasındaki lider konumunu korumaya devam etmesine neden olmaktadır. Son yüzyılda petrol, salt ekonomik bir değer olmanın ötesine geçerek siyasî bir araç haline gelmiştir (Saatçioğlu ve Çankırı-Kolbaşı, 2012: 139).

Bir ürünün fiyatında herhangi bir sebeple meydana gelecek bir dalgalanmanın o ürünün piyasasında çok yönlü sorunlara neden olması beklenir. Enerji ve hammadde kaynağı olarak büyük bir öneme sahip olan petrol gibi ürünlerde bu durum daha büyük sorunlara neden olma potansiyeline sahiptir. Özellikle petrol ithalatçısı ülkeler açısından petrol üretimindeki aksaklıklar ve petrol fiyatındaki dalgalanmalar büyük önem taşımaktadır. Dünya ülkelerinin büyük bir kısmı net ithalatçı olarak petrole bağımlı olduğu gibi nispeten az sayıda ihracatçı ülkelerin ekonomileri de büyük oranda petrol gelirlerine bağlıdır. Bu nedenle, petrol fiyatlarındaki istikrarsızlık ve şokların her iki gruptaki ülkeler açısından çok kritik olduğu açıktır. Petrol fiyatlarındaki artışın bir ekonomideki olumsuz etkilerinin iyi anlaşılması, bu etkileri azaltmaya yönelik politika tepkilerinin tasarlanması açısından önemlidir. Ancak, literatürde petrol fiyatlarındaki şokların küresel ekonomi üzerindeki etkisi konusunda sıcak bir tartışma sürmektedir. Teorik ve ampirik literatürde petrol şoklarının ve fiyat artışlarının başta fiyat düzeyi, büyüme ve finansal piyasalar olmak üzere ekonominin çeşitli kesimleri üzerindeki etkisi yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Buna karşılık, petrol fiyatlarındaki büyük çaplı

dalgalanmaların dış ticaret üzerindeki etkisi üzerinde ise nispeten daha az durulmuştur (Le ve Chang, 2013: 78).

Yanı başındaki ülkelerde zengin petrol rezervleri bulunan Türkiye maalesef petrol açısından fakirdir ve net ithalatçı durumundadır. Güneydoğu Anadolu illerinde gerçekleştirilen kısıtlı üretim ülkenin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Bu durum, artan nüfusu ve büyüyen ekonomisiyle Türkiye'yi ithal petrole yüksek derecede bağımlı hâle getirmektedir. Dolayısıyla petrol piyasalarındaki gelişmeler birçok ülke gibi Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. Diğer taraftan, 1980'lerden itibaren liberalleşmeye yönelerek dışa açık bir kalkınma modeli benimseyen Türkiye'de ihracat ekonomi gündeminin en önemli maddelerinden birini oluşturmaktadır. Son yıllarda kaydedilen ilerlemelerle Türkiye uluslararası ticarete önemli bir aktör hâline gelmiştir. Rekabet koşullarının çok zorlu olduğu bu alanda enerji maliyetleri rekabet üstünlüğü açısından büyük önem taşımaktadır ve maalesef Türkiye bu açıdan oldukça kırılğan bir konumdadır.

Petrol fiyatlarındaki hareketlerin ekonomik yapı üzerindeki etkileri birçok ülke için ampirik olarak araştırılmıştır. Türkiye özelinde de bu konuda çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Ancak bu çalışmalarda söz konusu ilişki klasik modelleme yaklaşımı çerçevesinde simetrik bir yapı içinde ele alınmıştır. Oysa petrol fiyatlarındaki yükseliş ve düşüşlerin ekonomik göstergeler üzerinde yol açacağı etki değişimin/şokun yönüne bağlı olarak farklılık gösterebilir. Asimetrik bir etki olarak nitelendirilebilecek bu durumun ortaya koyulması daha etkin ve uygun politikaların belirlenmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu noktadan hareketle, bu çalışmada uluslararası petrol fiyatlarındaki değişimin Türkiye'nin dış ticaretine asimetrik bir etkide bulunup bulunmadığı araştırılmaktadır.

2. Petrol Fiyat Şoklarının Ekonomiye Etkisi

Bu bölümde, petrol fiyatlarının ekonominin geneli ve özellikle dış ticaret üzerindeki etkileri teorik olarak ele alınmaktadır. Ayrıca, petrol fiyatlarındaki tarihsel dalgalanmaların Türkiye ekonomisine etkileri üzerinde durulmaktadır.

2.1. Petrol Fiyatı – Ekonomi İlişkisi

Enerji fiyatlarındaki her türlü değişimin ekonomik yapı üzerinde az veya çok etkili olması beklenmekle birlikte etkinin yönü ve büyüklüğü fiyat artışlarının düzeyine, yaygınlığına ve kalıcılığına bağlıdır. Enerji fiyatındaki değişiminin kısa vadeli etkisi fiyatlarda artış, yani enflasyon şeklinde kendisini gösterir. Orta ve uzun vadede ise istihdam ve çıktı miktarı üzerinde etkili olması beklenebilir, çünkü üretimde kullanılan kaynakların etkin bileşimi değişecektir (Bohi, 1989: 22). Belirli bir enerji türüyle sınırlı olan ve geçici bir fiyat artışının çok ciddi bir etkide bulunmaması mümkündür. Buna karşılık fiyat artışının uzun süreli veya kalıcı olacağı beklentisi alternatif enerji kaynaklarına yönelimi artırırken tamamlayıcı ürünlere olan talebi de azaltır. Buna göre enerji fiyatlarındaki artışın üretim üzerinde üç tür etkisinden bahsedilebilir: 1) daha az enerji kullanmanın doğuracağı doğrudan etki, 2) diğer/alternatif kaynakların daha az veya fazla kullanılmasının doğuracağı ikame etkisi, 3) fiyat veya ücret katılığı nedeniyle ya da hareketlilik

güçlüğünden dolayı daha önce kullanılmayan kaynakların kullanılmasının neden olacağı dolaylı etki.

On sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren etkisini hissettirmeye başlayan Sanayi Devrimi'nin ardından emek-yoğun üretim biçimi giderek yerini makine kullanımına dayanan imalata ve teknoloji-yoğun endüstriyel üretime bırakmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak enerji ekonomik faaliyetlerin ve üretim süreçlerinin en temel girdilerinden biri haline gelmiştir (Çiçekçi, 2013:10). Buradan hareketle, enerji fiyatları ile ekonomik faaliyetler arasındaki ilişkiyi açıklamada Klasik Arz Yanlı iktisadî görüşün daha kullanışlı olduğu söylenebilir. Artan petrol fiyatları, üretimin temel girdisi olan enerjinin kıtlığının artmasına işaret ederek potansiyel üretimi azaltan klasik arz yönlü şok etkisine yol açar. Bunun sonucunda çıktı ve verimlilik artışı yavaşlar. Verimlilik artışındaki düşüş, reel ücret artışını azaltır ve enflasyonun ivme kazanacağı işsizlik oranını artırır. Tüketiciler petrol fiyatlarındaki artışın geçici olmasını veya çıktı üzerindeki kısa vadeli etkilerin uzun vadeli etkilerden daha büyük olacağını beklerlerse, daha az tasarruf ederek veya daha fazla borçlanarak tüketimlerini yumuşatmaya çalışacaklar ve bu da denge reel faiz oranını artıracaktır. Çıktı büyümesinin yavaşlaması ve reel faiz oranının artmasıyla birlikte reel nakit talebi azalır ve enflasyon oranı artar. Bu nedenle artan petrol fiyatları GSYH büyümesini azaltırken reel faiz oranlarını ve ölçülen enflasyon oranını artırır (Brown ve Yücel, 2002:195).

Son yüzyılın büyük bir bölümünde petrol, Batı ekonomik yaşamının maddi temeli olmuştur. Dünya enerji arzında en büyük paya sahiptir ve ulaşımda kullanılan enerjinin yüzde 90'ından fazlası hâlâ petrol bazlı yakıtlardan gelmektedir ki bu oran 1970'lerdeki enerji krizinden bu yana çok az değişmiştir (UEA-WEO, 2023: 560). Petrolün kullanım alanları çok ve çeşitli olmasına rağmen İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda petrol üretimi ve tüketimindeki çarpıcı artışı açıklamaya çok yardımcı olan üç ana kullanım kategorisi vardır. Bunlar: ulaşım, enerji üretimi ve petrokimya endüstrisidir.

Daha 20. yüzyılın başlarında içten yanmalı motorun önemi anlaşılmıştı. 1920'li yıllarda Avrupa ve kuzey Amerika'da günlük yaşamın vazgeçilmezi olan otomobil, diğer ülkelerde de giderek yaygın hale geldi. Petrol, dünya ekonomisinin artan entegrasyonunun bir parçası olarak dünyayı demiryolu, karayolu, deniz ve hava yoluyla kapsayan geniş ulaşım ağının çoğunu besledi. 20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde temel gıda maddeleri gibi ürünler bile sıklıkla tüketim yerlerinden uzakta üretiliyordu ve bunların pazarlara taşınması gerekiyordu. Ucuz petrol kaynakları bunu mümkün kıldı. Ancak bu bağımlılığın koşulu, petrol fiyatındaki keskin bir artışın, kısa mesafelerde bile taşınan herhangi bir malın fiyatı üzerinde zorunlu olarak bir etki yaratmasıydı (Venn, 2002: 2).

Petrol fiyatlarının ekonomi üzerindeki etkisi hem petrol ithalatçısı hem petrol ihracatçısı ülkeler açısından çok yönlüdür. Bu durumun nedeni, dünyada belirli sayıda ülkenin petrol üretimi üzerinde söz sahibi olması ve petrolün birçok sektör açısından temel girdi kalemlerinden birini oluşturmasıdır. Aslında petrol fiyat şoklarının yayılma etkisi olduğu söylenebilir. Petrol fiyatlarındaki artışa bağlı olarak ithalatçı ülkelerde üretim hacmindeki olası düşüş ve fiyatlarda meydana

gelecek artış, uluslararası ticaret yoluyla petrol ihracatçısı ülkeler de dahil olmak üzere diğer ülkelere yansıtacak ve o ülkelerde de enflasyondan mali dengesizliğe, borç stoğu artışından cari açığa yükselmeye kadar çok yönlü olumsuz sorunlara yol açabilecektir.

Pek çok üretim sürecindeki kritik girdi rolü ve ulaşım sistemlerindeki yaygınlığı göz önüne alındığında, petrol fiyatlarındaki artışın küresel ekonomi üzerinde olumsuz etkiler yaratması beklenebilir. Buna göre, petrol fiyatlarındaki aşağı veya yukarı yönlü bir hareket petrolün temel bir girdi kalemi olması nedeniyle doğrudan, uluslararası mal ve sermaye hareketleri yoluyla da dolaylı olarak neredeyse bütün ekonomiler üzerinde bir etki yaratma potansiyeli taşımaktadır.

Her ne kadar kendine özgü birtakım özellikleri olsa da genel olarak petrol fiyatının uluslararası ticarete konu olan diğer mallar gibi arz-talep koşullarına göre belirlenmesi gerekir. Aslında 1973'e kadar fiyatların zaman zaman arz/üretim hacminde meydana gelen değişimler, zaman zaman da talep düzeyindeki hareketlere bağlı olarak piyasa koşulları ekseninde belirlendiği söylenebilir. Ancak 1973 yılına gelindiğinde durum beklenmedik bir şekilde farklılaşmıştır. Bu tarihten sonra uluslararası ham petrol fiyatlarının genellikle çoğu Ortadoğulu olan petrol zengini ülkelerdeki siyasî karışıklıklardan etkilendiği görülmektedir. Bununla birlikte, piyasaya hâkim olan kartellerin de zaman zaman fiyat konusunda müdahalede buldukları olmuştur (Barsky ve Kilian, 2004: 125)

1970'lere kadar yatay bir seyir izleyen fiyatlarda ilk büyük ölçekli kriz 1970'lerin başında yaşanmıştır. 1973'teki Arap-İsrail savaşının hemen ardından, üyelerinin çoğunluğunu Arap ülkelerinin oluşturduğu OPEC'in aldığı bir kararla petrol üretimini rekor düzeyde kısıması sonucu ham petrolün varil başına nominal fiyatı 1973'te %300'ün üzerinde artışla 2,7 dolardan 1974'te 11,2 dolara çıkmış, 1981'de %200 daha artarak 34,4 dolara ulaşmıştır. Ancak, şokun etkisi giderek yumuşamış, 1980'lerin sonunda bu fiyatın yaklaşık yarısına düşmüştür. 1990'lı yıllarda yaşanan geniş çaplı ekonomik krizler nedeniyle ekonomilerin durgunlaşması petrol talebini azaltarak fiyatın daha da düşmesine neden olmuştur. Bu dönemde ham petrol fiyatları 40 dolar civarında dalgalanma göstermiştir.

Hamilton (1982), petrolün uluslararası ticareti yapılan bir emtia olarak önemi ve fiyatındaki değişkenlik göz önüne alındığında, petrol şoklarının potansiyel olarak 1970'lerin başlarından 1980'lerin ortalarına kadar ticaret hadlerinde meydana gelen değişikliklerin neredeyse tamamını açıklayabildiğini öne sürmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1973'teki ilk petrol krizine kadar olan verileri kullanan Hamilton (1983), petrol şoklarının 1972 öncesinde ABD'deki durgunluğun bir kısmına katkıda bulunduğunu tespit etmiştir. Benzer şekilde, ilk petrol krizinden 2000'e kadar olan verileri analiz eden Barsky ve Kilian (2004), etkileri genel olarak düşünüldüğü kadar büyük olmasa da petrol fiyatlarındaki artışların ABD'deki ekonomik durgunluğa katkıda bulunduğunu göstermiştir. Yakın zamanlarda Morana (2013), petrol fiyatlarındaki artışların Körfez Savaşları sırasındaki ekonomik durgunlukları ve ayrıca 2008'deki mali krizi şiddetlendirdiğini ortaya koymuştur. Petrol fiyatlarındaki artışların makroekonomi üzerindeki etkilerini araştıran diğer önemli çalışmalar arasında Mork (1989), Lee vd. (1995), Lee ve Ni

(2002), Jimenez-Rodriguez ve Sanchez (2005), Herrera ve Pesavento (2009), Hamilton (2011), Kilian ve Vigfusson (2011), Blanchard ve Riggi (2013) sayılabilir.

Petrol şokları ile reel ekonomi arasındaki aktarım mekanizması için çeşitli açıklamalar önerilmiştir. Açıklamalar arasında geri dönüşü olmayan yatırımlar (Atkenson ve Kehoe, 1999) ve petrol fiyatı şokunun ardından sermaye ve emeğin yeniden tahsisini engelleyen sürtünmeler (Davis ve Haltiwanger, 2001) yer almaktadır. Linn (2006), 1963 ile 1982 yılları arasına ait ABD verilerini kullanarak, imalat sanayileri arasındaki talep ve arz bağlantılarının petrol fiyatı şoklarının artmasında önemli bir rol oynadığını tespit etmiştir.

Son otuz yılda, petrol üretimindeki kesintilerin petrol fiyatlarında keskin artışlara katkıda bulunduğunu ortaya koyan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır (Hamilton, 2003; Kilian, 2005a, 2005b). Bununla beraber, petrol fiyatlarındaki artışların reel gelir üzerindeki olumsuz etkisine dair geniş bir literatür de bulunmaktadır. Hamilton (2003), II. Dünya Savaşı ile 1980'lerin başı arasındaki dönemde ABD'deki hemen hemen her durgunluğun sorumlusunun petrol şokları olduğunu gösterirken, Muellbauer ve Nunziata (2001), 2001'deki ABD durgunluğunu tahmin etmeye yardımcı olmak için petrol şoklarını kullanmıştır. Kim ve Loungani (1992) gibi birçok çalışmada ise petrol şokları iş çevrimlerindeki dalgalanmalarla ilişkilendirilmiştir (Narayan vd, 2008: 933).

Diğer taraftan, petrol fiyatları ve ekonomik aktivite arasındaki ilişkinin 1980'lerin ortalarından bu yana zayıfladığı görülmektedir. Kilian (2007), son yıllarda petrol fiyatlarında yaşanan artışların çoğunun arz kesintilerinden kaynaklanmadığını öne sürmektedir. Diğer çalışmalar, petrol fiyatları ile ekonomik aktivite arasındaki korelasyonun 1985 yılından bu yana verilerde daha zayıf görüldüğünü ortaya koymuştur (Hooker, 1996; Rogoff, 2006). Petrol şoklarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin 1980'lerin ortalarından bu yana azalması enerji kaynaklarının daha verimli kullanılmasına, daha derin finansal piyasalara, daha esnek işgücü piyasalarına ve daha iyi küresel para politikasına bağlanmaktadır (Rogoff, 2006)

2.2. Petrol Fiyat Şoklarının Dış Ticarete Etkisi

Petrol fiyatındaki değişimin dış ticaret üzerindeki etkisi doğrudan ve dolaylı olabilir. Doğrudan etki, daha ziyade taşıma maliyetlerindeki artış yoluyla kendini gösterecektir. Uluslararası ticarete taşıma maliyeti en önemli kalemlerden biridir ve ticaret hacminin uzaklıkla ters orantılı olarak ilişkili olduğuna dair çok güçlü ampirik kanıtlar mevcuttur. Dolayısıyla petrol fiyatındaki yüksek oranlı bir artışın rekabet koşullarını değiştirerek özellikle uzak mesafeli ticaret akımları üzerinde olumsuz etkide bulunması beklenebilir.

Petrol fiyatlarındaki aşırı oynaklığın yol açacağı belirsizliğin de ekonomi üzerinde olumsuz etkisi bulunmaktadır. Aşırı oynaklık dönemlerinde petrol fiyatlarının yönünün tam olarak kestirilememesi firmaların yatırım kararlarını ertelemelerine sebep olacaktır. Teknolojinin ve sermayenin iç içe olduğu durumlarda, firmalar sermaye malı yatırımlarında üretim süreçlerinin enerji yoğunluğunu göz önünde bulundurmak zorundadırlar (Öksüzler ve İpek, 2011:18). Petrol fiyatlarındaki

belirsizlik arttıkça, firmalar gelecekteki maliyetleri ve kârlılığını tahmin etmekte zorlanır. Bu durum, yeni yatırımların ertelenmesine veya tamamen iptal edilmesine neden olabilir. Firmalar, fiyat dalgalanmalarının riskini azaltmak için yatırımlarını daha istikrarlı fiyatlara sahip diğer enerji kaynaklarına yönlendirebilir. Ekonomik yapıda meydana gelecek bu bozulmanın rekabet gücünü zayıflatması nedeniyle ihracatçı sektörler ve alım gücündeki gerileme nedeniyle ithalat üzerinde etkili olması mümkündür.

Diğer taraftan, petrol fiyatlarındaki artışın dış ticaret üzerinde pozitif etkide bulunması da mümkündür. Özellikle petrol ithal eden ülkelerin ekonomik göstergeleri açısından petrol fiyatları oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Petrol fiyatlarında yaşanacak olan bir artış halinde petrol ithalatçısı ülkelerin döviz cinsinden daha fazla ödeme yapmak zorunda kalması cari dengeyi olumsuz etkileyecektir. Merkez bankasının herhangi bir müdahalede bulunmaması durumunda nominal döviz kuru yükselecektir. İthal mallarının fiyatı artarken ihraç mallarının fiyatı azalacak, bunun sonucunda ihracat cazip hale gelirken ithalat fiyatının yükselmesi nedeniyle ithalatta bir düşüş gözlenecektir.

2.3. Petrol Krizlerinin Türkiye Ekonomisine Etkisi

Türkiye ekonomisi büyük ölçüde fosil enerji ithalatına bağımlıdır. Petrol ve doğalgaz Türkiye'nin ithalatı içinde %18 paya sahip olduğundan petrol ve doğalgaz fiyatları Türkiye ekonomisi açısından büyük önem taşımaktadır. Enerjide dışa bağımlı olan Türkiye ekonomisinin cari açığının önemli bir bölümü petrol ve doğalgaz ithalatı sonucu oluşmaktadır. Petrol ve doğalgaz fiyatlarındaki artışlar cari açığı artırıcı yönde etki yaratmaktadır. Türkiye'de petrol fiyatlarının belirlenmesinde, dünyadaki petrol fiyatları, döviz kuru dalgalanmaları ve devletin yaptığı müdahaleler de etkili olmaktadır (Çemrek ve Bayraç, 2023: 239).

80 milyonu aşan nüfusu ve büyüyen ekonomisiyle şu anda dünyada 17. sırada yer alan Türkiye'nin enerji tüketimi Soğuk Savaş sonrası dönemde oldukça hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB) tarafından yayınlanan rakamlar ülkedeki enerji talebinin son on yılda ortalama %6 civarında arttığını göstermektedir. Bu, tüm OECD üyesi ülkeler arasında en yüksek ve Çin'den sonra dünyada ikinci en yüksek orandır (Erşen ve Çelikpala, 2019: 585; Austvik ve Rzayeva, 2017: 540).

1970'lerde uluslararası petrol fiyatlarındaki keskin artış ve devlet yönlendirmesi altında ithal ikamesini ara ve sermaye mallarına genişletmeye yönelik yurt içi çabalar hem üretim hem de yeni yatırım için ithalat harcamalarının artmasında etkili olmuştur (Barlow ve Şenses, 1995: 112). Uluslararası piyasalarda petrol fiyatında ortaya çıkan kriz, bu konuda büyük oranda dışa bağımlı olan Türkiye'de yapısal ve konjonktürel nedenlerle zaten yükselen enflasyonist baskının daha da artmasına yol açmıştır.

Son 30 yıllık döneme ait veriler incelendiğinde Türkiye'nin net enerji dengesinin sürekli açık verdiği görülmektedir. Dış ve iç kaynaklı krizler nedeniyle ekonomide ortaya çıkan yavaşlamalar enerji ithalatını azaltsa da genel olarak zaman içinde artan bir enerji dış açığından bahsedilebilir. Kısmen nüfus artışı, hızlı kentleşme ve

artan ekonomik üretimle açıklanabilecek bu gelişme, Türkiye ekonomisinin dış enerji piyasalarındaki gelişmeler açısından ne kadar kırılgan ve zayıf durumda olduğunu göz önüne sermektedir. Enerji açığının dış ticaret açığına oranının zamanla daha yüksek seviyelere çıkmasını dizginleyen aslında dış ticaret açığındaki ciddi artıştır (Eroğlu ve Bursal, 2020: 2237).

Yerli enerji üretiminin sınırlı olması, hızlı sanayileşme, kentleşme ve nüfus artışı nedeniyle Türkiye'nin yüksek maliyetli enerji ithalatına karşı kırılganlığı, kısa vadede cari açığın artmasına neden olurken ülkenin karşılaştırmalı avantajına da ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Bu gerçek, Türkiye'nin ani veya beklenmedik arz şoklarına karşı hassasiyetini azaltmak amacıyla kısa vadede alternatif enerji kaynakları geliştirmek zorunda olduğu anlamına gelmektedir. Enerji kaynaklarını çeşitlendirmek amacıyla Türkiye, yerli ve yabancı firmaların petrol ve gaz rezervlerini keşfetmeye yönelik araştırmalarını serbestleştirmiş ve genişletmiştir. Aynı zamanda ilk nükleer enerji santralının inşasına başlanmış, güneş, su ve rüzgâr gibi alternatif enerji yatırımlarına teşvikler sağlanmıştır (Yorucu ve Mehmet, 2018: 69).

3. Konuyla İlgili Ampirik Literatür

Petrol fiyatlarındaki dalgalanmanın dış ticaret üzerindeki etkisinin pek çok ülke ve ülke grubu örneğinde farklı yöntemlerle araştırıldığı çalışmalar zengin bir literatür oluşturmaktadır. Ülkelerin farklı karakteristik özelliklere sahip olmaları elde edilen bulguların da farklılaşmasının temel nedenlerinden biridir. Bu bölümde, diğer ülke örneklerinden seçilen bir grup çalışma ile konuyu Türkiye örneğinde ele alan incelemelere yer verilmiştir.

3.1. Uluslararası Literatür

Bir ülkenin ticaret dengesini makroekonomisine bağlayan temel faktörlerin incelenmesi uluslararası iktisatta çok aktif bir araştırma alanı olmaya devam etmektedir. Mevcut çalışmalar genel olarak üç kategoride sınıflandırılmaktadır. İlk grup, konuyu ele alırken bir ülke ile küresel ekonomi arasındaki genel (aggregated) ticaret dengesini dikkate alan öncü araştırmaları kapsamaktadır. İkinci grup, belirli bir ülkenin ticaret dengesinin bazı ülkelerle iyileşirken diğerleriyle eş zamanlı olarak kötüleşebileceği düşüncesinden hareketle, ilk gruptaki çalışmalardan elde edilen sonuçların muhtemelen toplulaştırma (aggregation) yanlılığı sorunu içerdiğini savunmaktadır. Böylece ikinci gruptaki çalışmalar, konuyu araştırmak için belirli bir ülke ile onun başlıca ticaret ortakları arasındaki ikili ticaret akımları üzerinde odaklanmaktadır. Ancak ham petrol fiyatı makroekonomik kanallar üzerinden ticareti etkileyebileceğinden, birinci ve ikinci grupların benimsediği yaklaşım petrol fiyatları gibi ilgili bir faktörün hariç tutulması sonucu yanlış belirlenebilir ve sonuçların geçerliliği konusunda soru işaretleri doğurabilir. Buna göre üçüncü grup, ticaret dengesi üzerindeki makroekonomik etkileri sağlıklı bir şekilde değerlendirmek amacıyla petrol fiyatlarını açıkça modellerine dahil etmektedir (Baek, 2020: 199, 200).

Daha önce de belirtildiği gibi petrol fiyatlarındaki hareketlerin dış ticaret üzerindeki etkisi yakın zamanlara kadar ampirik olarak pek ilgi görmemiştir. Bu konuda öncü

çalışmaların 1980'lerdeki petrol krizlerini izleyen yıllarda gerçekleştirildiği, zaman içinde ampirik literatürün zenginleştiği görülmektedir. Hamilton (1983), 1970'lerdeki petrol krizinin ABD ekonomisi üzerindeki etkisini incelediği çalışmada birçok ekonomik krizin petrol fiyat şoklarından kaynaklandığı sonucuna ulaşmaktadır.

Backus ve Crucini (2000), 1955 ile 1990 yılları arasını kapsayan verileri kullanarak sekiz gelişmiş ülkedeki iş çevrimlerinin özelliklerine dayalı, uluslararası iş çevrimlerine uygun şekilde uyarlanmış dinamik denge modeliyle analiz gerçekleştirmişler ve petrolün 1972-1987 döneminde dış ticaret hadlerindeki değişimin çoğunu açıkladığını belirlemişlerdir. Elde edilen sonuçlar bu etkileşimin finansal piyasa yapısından bağımsız olarak geçerli olduğunu göstermektedir.

Le ve Chang (2013), petrol fiyatlarındaki şokların genel ticaret dengeleri ile bunların petrol ve petrol dışı bileşenleri üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmada farklı petrol özelliklerine sahip üç ekonominin analizinden elde ettikleri sonuçlara dayanarak, net petrol ithalatçıları açısından artan küresel petrol fiyatlarının petrol ticareti açığı üzerindeki etkisi petrol talebinin benzersiz doğasına bağlı olduğu sonucuna varmaktadırlar.

Bununla birlikte, petrol fiyatındaki artışın ekonomi üzerinde yarattığı şokun talep yönünden kaynaklanması durumunda, petrol dışı ticaret dengesi üzerindeki kısa vadeli etkisi olumlu olabilir ve bu durum sonuçta genel ticaret dengesi üzerinde olumlu bir etkiye dönüşebilir. Allegret vd. (2015), petrol arz ve talebinden kaynaklanan şokların küresel dengesizlikler üzerindeki etkilerini ve bunların iletim kanallarını incelemişler, petrol şoklarının küresel dengesizlikler üzerindeki etkisinin bu şokların kaynağına bağlı olduğu sonucuna varmışlardır. Talep kaynaklı şokların cari işlemler dengesizlikleri üzerinde zayıf bir etkisi var görülmektedir. Bu sonuç, petrol fiyatlarındaki artışın küresel ekonomik aktivitedeki artıştan kaynaklandığı durumlarda ticaret kanalının önemi ile açıklanabilir.

Başka bir çalışmada Kilian (2008), petrol arz ve talep şoklarının genel ve petrol dışı ticaret dengesi de dahil olmak üzere ülkelerin dış dengelerinin çeşitli ölçümleri üzerindeki etkisini tahmin etmiştir. Çalışmanın ana bulgularından biri, petrol ithalatçıları için petrol fiyatı şokundan sonra petrol dışı ticaret dengesinin tepkisinin olumlu olduğu, genel ticaret dengesinin tepkisinin ise şokun kaynağına bağlı olması nedeniyle karışık olduğudur. Arif vd. (2023) de Çin, Hindistan ve Pakistan örneğinde, diğer kontrol değişkenlerinin yanı sıra petrol fiyatının dış ticaret dengesine etkisini incelemiş ve petrol fiyatının artmasının adı geçen ülkelerin dış ticaret dengesini bozduğunu belirlemişlerdir.

Petrol fiyatlarının dış ticaret bileşenleri ve genel olarak dış ticaret dengesi üzerindeki etkisinin asimetrik olması muhtemeldir. Bu düşünceyle Baek (2020), Güney Kore'nin 14 önde gelen ihracat partneri ile ilişkisini ele aldığı analizde petrol fiyatlarının Güney Kore'nin ihracatında ülkeye göre değişen asimetrik etkiler sergilediğini belirlemiştir. Ahad ve Anwer (2020), kalabalık nüfusu ile net petrol ithalatçısı bir ülke olan Pakistan için yürüttükleri analizde petrol fiyatının dış ticaret açığı üzerinde asimetrik etkide bulunduğunu yönünde kanıtlara ulaşmışlardır.

Petrol fiyatı ile ikili ticaret hacmi arasında negatif ilişki olduğu yönünde kanıt ulaşılan çalışmalardan birinde Chen ve Hsu (2013) petrol fiyatlarındaki oynaklığın dünya çapında ikili ticarete etkisini incelemiş, petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların ikili ticaret hacimlerini önemli ölçüde azalttığını belirlemişlerdir. Negatif etki, iki partner ülke arasındaki mesafe arttıkça daha belirgin hâle gelmektedir. Coğrafi mesafe ulaştırma maliyetinin ölçülerinden biri olduğundan bu sonuçlar aynı zamanda petrol fiyatlarındaki oynaklığın ticaret hacimlerine zarar vermesine yol açan potansiyel bir kanalın da ulaştırma maliyetindeki belirsizlik olduğunu göstermektedir. Yeni bir çalışmada ise Deheri ve Sahu (2023) yapısal VAR modeli kullanarak küresel petrol piyasası şoklarının Hindistan'ın toplam, petrol dışı ve petrol ticareti dengeleri üzerindeki etkisini incelemektedir. Etki tepki analizi, petrole özgü olumsuz talep şoklarına tepki olarak toplam ve petrol dışı ticaret dengelerinin bozulduğunu, petrol ticaret dengesinin ise iyileştiğini göstermektedir. Petrol piyasası şokları arasında yalnızca petrole özgü talep şokları tüm ticaret dengesi ölçümleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Wei (2019) ise petrol arzı ve ekonomik politika belirsizliği şoklarının Çin'in reel ihracatını önemli ölçüde azaltabileceğini, petrol toplam talebi ve petrole özgü talep şoklarının ise reel ihracatı önemli ölçüde artırabileceğini bulmuştur. Bu arada, petrol arzı ve petrol toplam talep şokları Çin'in reel ithalatını önemli ölçüde artırabilmektedir.

Her ne kadar petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar özellikle petrol ithalatçısı ülkelerin ekonomileri açısından büyük önem taşıyorsa da petrol ticaretinden büyük gelir elde eden ihracatçı ülkelerin ekonomileri için de hayati öneme sahiptir. Baek vd. (2019) İran, Nijerya, Suudi Arabistan ve Venezuela'dan oluşan bir örnekleme petrol fiyat hareketlerinin dış ticaret dengesine etkisini incelemiş ve kısa vadede olmasa da uzun vadede dört OPEC ülkesinin petrol ticaret dengesi üzerinde asimetric etkileri olduğunu dair bulgular elde etmişlerdir. Petrol dışı ve toplam ticaret dengesinde ise hem uzun hem de kısa vadede petrol fiyatı değişimlerine karşı asimetric tepki tespit edilememiştir.

Yine petrol ihracatçısı ülkeleri dikkate alan daha büyük örneklemler bir çalışmada Rafiq vd. (2016), dış dengenin üç ölçüsü olan toplam ticaret dengesi, petrol ticaret dengesi ve petrol dışı ticaret dengesi üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Sonuçlara göre 28 büyük petrol ihracatçısı ülkeye bakıldığında, petrol fiyatlarındaki bir artış petrol dışı ve toplam ticaret dengelerine zarar vermesine rağmen reel petrol ticaret dengesinin iyileşmesine yol açmaktadır. Petrol ithalatçısı ülkelerde ise petrol fiyatlarındaki düşüşün hem toplam hem de petrol ticareti dengeleri açısından faydalı olduğu görülmüştür. Diğer taraftan petrol fiyatlarındaki düşüş, gelişmekte olan ekonomilerde artan petrol ithalatı nedeniyle hem toplam hem de reel petrol ticareti dengeleri üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır.

Jibril vd. (2020) geniş bir örnekleme dayalı olarak yürüttükleri analizde petrol arz şoklarının asimetric etkilerine dair kanıtlar bulmuş ve bu durumu Suudi Arabistan'ın arzını düzenlemedeki rolüne atfetmişlerdir. Özellikle, ham petrol piyasasında genellikle Suudi Arabistan'dan gelen karşı arz şoklarının arz kesintilerini telafi etme potansiyeli nedeniyle petrol arzındaki kesintilerden

kaynaklanan petrol fiyatı artışlarının ticaret dengeleri üzerinde çok az etkisi olduğu sonucuna varmışlardır.

3.2. Ulusal Literatür

Petrol fiyatındaki artış, Türkiye gibi enerji ithalatçısı bir ekonomide enerji giderlerinin artmasına neden olacağından bu durumun dış ticaret de dâhil olmak üzere birçok makroekonomik gösterge üzerinde etkili olması mümkündür. Bu nedenle gelişmekte olan bir ekonomi olarak petrol fiyatları Türkiye açısından büyük önem taşımaktadır. Konunun önemiyle orantılı olarak, uluslararası ham petrol fiyatlarının Türkiye’de dış ticaret üzerindeki etkisi son 20 yıl içinde birçok farklı ampirik araştırmaya konu olmuştur. Bu çalışmaların bir kısmında dış ticaret ihracat ve ithalat şeklinde ayrıştırılarak ele alınırken bir kısmında ise ihracat-ithalat farkını ifade eden dış ticaret açığı dikkate alınmıştır. Konuyu Türkiye açısından ele alan ilk çalışmalardan birinde Aydın ve Acar (2011) petrol şoklarının ekonomi genelindeki etkilerini niceliksel olarak analiz etmek amacıyla Türkiye ekonomisinin dinamik, çok sektörlü bir genel denge modeli olan TurGEM-D’yi (Türkiye Genel Denge Modeli-Dinamik) geliştirmişlerdir. Bu modele dayalı olarak gerçekleştirdikleri simülasyonda petrol fiyatlarındaki artışın kısa ve uzun dönemde Türkiye’nin dış dengesini olumsuz etkileyeceği sonucuna ulaşmışlardır.

Altıntaş (2013), diğer bir grup değişkenle birlikte petrol fiyatlarındaki hareketlerin ihracat üzerindeki etkisini ARDL modeline dayalı olarak araştırdığı çalışmasında petrol fiyatının Türkiye’nin ihracatını artırıcı yönde etkide bulunduğu sonucuna ulaşmaktadır. Benzer bir bulgu yine ARDL modelini kullanan Şengönül vd. (2018) tarafından da elde edilmiştir. Farklı eşbütünleşme testleri ve eşbütünleşik regresyon tahmin yöntemlerine başvuran yeni bir çalışmada Yeter (2023) de petrol fiyatlarındaki artışın Türkiye’nin ihracatına pozitif etkide bulunduğu yönünde bulguya ulaşmıştır.

Göçer vd. (2019), Maki çoklu kırılmalı eşbütünleşme testini kullanarak Türkiye’de ithalat ve ihracat ile bir grup emtia fiyatı arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmada ithalat ile petrol fiyatı arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığı, buna karşılık ihracat ile petrol fiyatı arasında anlamlı bir ilişkinin mevcut olduğu yönünde bulgular elde etmişlerdir. Diğer taraftan Çetin (2020), petrol fiyatının enerji dışı ithalat ile ilişkisini araştırmış, negatif ve anlamlı bir ilişkinin varlığını doğrulayıcı bulguya ulaşmıştır.

Akgül vd. (2018), petrol fiyatları ile döviz kuru ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmada doğrusal olmayan ARDL (NARDL) modeline dayalı bir analiz yürütmüşlerdir. Yürütülen analiz sonucunda değişkenler arasında kısa ve uzun dönemde asimetrik bir ilişkinin varlığı belirlenirken, uzun dönemli olarak petrol fiyat oynaklığından dış ticaret dengesine doğru pozitif yönlü geçişkenlik etkisi tespit edilmiştir. Yine NARDL yaklaşımının kullanıldığı yeni bir araştırmada Bozma ve İmamoğlu (2023), petrol fiyatlarındaki değişimlerin meyve ve sebze ihracatını önemli ölçüde etkilediğini göstermişlerdir. Tahminlerine göre petrol fiyatlarındaki artışın sebze ihracatı üzerinde fiyatlardaki düşüşe göre nispeten daha az olumlu etkisi vardır.

Ekonometrik analizlerde değişkenler arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla ARDL gibi yapısal modellerin yanı sıra VAR/VEC modelleri gibi çeşitli teorik olmayan araçlar ve bunlara dayalı nedensellik analizleri de kullanılmaktadır. Ampirik çalışmaların önemli bir kısmı petrol fiyatlarındaki değişim ile dış ticaret hacmi/açığı arasındaki nedensellik ilişkisini belirlemeye hasredilmiştir. Bu tür bir çalışmada Börü ve Özmen (2022) değişkenlerin eşbütünleşik olduklarını ve petrol fiyatının dış ticaret açığının Granger nedeni olduğunu belirlemişlerdir.

Değişkenler arasında doğrusal olmayan nedensellik ilişkilerinin bulunması da mümkündür. Bayat vd. (2013) petrol fiyatındaki değişimin Türkiye'nin dış ticaret açığı üzerindeki etkisini doğrusal olmayan eşbütünleşme ve nedensellik testleriyle inceledikleri çalışmada, reel petrol fiyatından dış ticaret açığına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Yine petrol fiyatı ile dış ticaret açığı ilişkisinin incelendiği bir başka çalışmada Doğan ve Gürbüz (2017), doğrusal olmayan nedensellik testlerini kullandıkları analizde enerji giderleri ve dış ticaret açığı arasında iki yönlü doğrusal olmayan nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemişlerdir. Bu sonuçlar, uluslararası piyasalarda petrol fiyatındaki değişimin sonraki dönemlerde dış ticaret dengesindeki bir değişime işaret ettiğini göstermektedir. Buna karşılık, Demir (2021) iki farklı nedensellik testi yöntemine başvurduğu analizde petrol fiyatı ve dış ticaret açığı arasında nedensellik ilişkisinin varlığını destekleyen herhangi bir kanıtı ulaşılamamıştır.

Dış ticarete rekabet gücünü etkileyen en önemli faktörlerden biri taşıma maliyetleridir. Mesafenin yanı sıra sevkiyat için kullanılan ulaştırma moduna bağlı olarak da taşıma maliyeti değişkenlik gösterebilir. Albayrak ve Kaplan (2023) ihracatta kullanılan taşıma moduna göre diğer bazı değişkenlerle birlikte petrol fiyatının etkisini araştırdıkları çalışmada Brent petrol fiyatındaki artışın karayolu ve denizyoluyla ihracatı olumsuz etkilediğini, demiryolu ve havayoluyla ihracat üzerinde ise anlamlı bir etkide bulunmadığını belirlemişlerdir. Yurdakul ve Şipal (2022) de petrol fiyatı ile deniz taşımacılığıyla gerçekleşen ihracat arasında negatif ilişki bulgulamışlardır. Buna karşılık, benzer bir çalışmada Aracı vd. (2023), Türkiye'nin deniz ve karayolu ile gerçekleşen dış ticaret hacmi ile petrol fiyatı ve döviz kurunun ilişkisini incelemiş ve her iki taşıma modunda da petrol fiyatının dış ticaret hacmini pozitif etkilediği sonucuna varmışlardır. Bulgular arasındaki fark kullanılan yöntemin farklı olmasının yanı sıra son çalışmada ithalatın da dikkate alınmasından kaynaklanıyor olabilir. Bu durum, petrol fiyatındaki dalgalanmanın ihracat ve ithalat üzerinde farklılaşan bir etkiye yol açtığına işaret etmektedir.

4. Ekonometrik Analiz

Konuyla ilgili ampirik literatür petrol fiyatı-dış ticaret ilişkisinin farklı metodolojik yaklaşımlarla ele alınabileceğini göstermektedir. Bu çalışmada analiz otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) modeline dayalı olarak yürütülmüştür. Bununla birlikte, standart ARDL yöntemi yerine değişkenler arasında asimetric ilişkiyi dikkate alan doğrusal olmayan ARDL (NARDL) yöntemine başvurulmuştur.

4.1. Yöntem: Doğrusal Olmayan ARDL Modeli

Regresyon analizlerinde değişkenlerin bir kısmının veya tümünün durağan olmaması gerçeğe uygun olmayan çıkarımlarda bulunulmasına neden olmaktadır. Bu “sahte regresyon” olgusundan kaçınmak için ya durağan olmayan serilerin durağanlaşmaya kadar farklarını almak ya da durağan olmayan değişkenler arasındaki anlamlı bir uzun dönem ilişkisinin varlığını araştırmak gerekmektedir. Önceleri tercih edilen ilk yaklaşım bir yandan ciddi bir bilgi kaybına neden olmakta diğer yandan değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisine dair bilginin yitirilmesine yol açmaktadır. Bu sakıncanın üstesinden gelmek amacıyla Engle ve Granger (1987) tarafından ortaya atılan “eşbütünleşme” teorisyle, düzey değerleri itibarıyla durağan olmayan iki serinin doğrusal bir fonksiyonunun durağan olabileceği ve bu değişkenler arasında kurulacak bir regresyon denkleminin sahte olmayan gerçekçi bir ilişkiyi yansıtabileceği gösterilmiştir. Böylece değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisine dair bilginin kaybolmasının önüne geçilmiş olmaktadır.

Teorinin ortaya atılmasıyla birlikte değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin araştırılmasına yönelik çeşitli yöntemler de geliştirilmiştir. Regresyon denklemindeki değişkenlerin tümünün birinci dereceden bütünleşik olmadığı, yani farklı (karma) bütünleşme derecelerinin geçerli olduğu durumlarda kullanılabilecek bir yöntem Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL modeline dayalı sınır testi yöntemidir. Bu, aynı veya farklı bütünleşme derecelerine sahip değişkenler arasındaki ilişkileri araştırmak için kullanılmaya elverişli ve diğer bazı avantajları nedeniyle zaman serisi regresyonlarında yaygın olarak kullanılan bir eşbütünleşme testi yöntemidir.

ARDL sınır testi karma bütünleşme derecelerine sahip değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığını araştırmaya elverişli olduğundan değişkenlerin bütünleşme derecelerini belirlemeye yönelik birim-kök testleri bir ön-gereklilik değildir. Yine de uygulamada seriler arasında ikinci farkı durağan [I(2)] bir seri bulunup bulunmadığını öğrenmek amacıyla durağanlık araştırması yapılmaktadır.

ARDL modeli alternatif yöntemlere göre daha esnek bir analiz yöntemi sunmasına rağmen değişkenler arasında doğrusal ve simetrik bir ilişki olduğunu varsaymaktadır. Ancak gerçekte değişkenler arasında doğrusal olmayan ve asimetrik bir ilişki geçerli olabilir. Shin vd. (2013), bu amaçla doğrusal ARDL modelinin genişletilmiş bir versiyonu olan doğrusal olmayan ARDL (NARDL) modelini tanıtmışlardır. Buna göre, X_t değişkeninin Y_t üzerindeki asimetrik etkisini araştırmak için doğrusal ARDL modelinin değiştirilmiş formu aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\Delta Y_t = \varphi_0 + \sum_{j=1}^{k_1} \varphi_{1j} \Delta Y_{t-j} + \sum_{j=0}^{k_2} \varphi_{2j} \Delta X_{t-j}^+ + \sum_{j=0}^{k_3} \varphi_{3j} \Delta X_{t-j}^- + \theta_1 Y_{t-1} + \theta_2 X_{t-1}^+ + \theta_3 X_{t-1}^- + \omega_t \quad (1)$$

Burada X_t değişkenindeki değişim pozitif ve negatif bileşenlerine ayrıştırılmıştır.

Doğrusal ARDL prosedüründe olduğu gibi NARDL yaklaşımı da Shin vd. (2013) tarafından açıklanan bir dizi benzer adımdan oluşmaktadır. İlk adımda yukarıdaki

model EKK yöntemi kullanılarak tahmin edilmektedir. İkinci aşamada değişkenler arasında asimetrik (doğrusal olmayan) uzun dönemli bir ilişkinin varlığı, yani değişkenlerin eşbütünleşik olup olmadıkları araştırılmaktadır. Bu amaçla, Pesaran vd. (2001) nin ortaya koyduğu prosedürü takip eden Shin vd. (2013), eşbütünleşmenin olmadığı yönündeki boş hipotezin ($\theta_1 = \dots = \theta_6 = 0$) alternatif hipoteze karşı test edilmesini içeren bir F testi kullanmaktadır. Üçüncü aşamada ise standart Wald testi uygulanarak uzun dönem ve kısa dönem simetrisinin varlığı test edilmektedir. Uzun dönemli simetriyi test etmek için ilgili sıfır hipotezi $\frac{-\theta_2}{\theta_1} = \frac{-\theta_3}{\theta_1}$ biçimindedir. Öte yandan, kısa dönemli toplamsal simetri $\sum_{j=0}^{k2} \varphi_{2j} = \sum_{j=0}^{k3} \varphi_{3j}$ sıfır hipotezinin test edilmesiyle belirlenebilir (Karagöz ve Ergün, 2023).

4.2. Model ve Veri

Çalışmada petrol fiyatlarındaki değişimin Türkiye'nin dış ticaretine etkisi hem ihracat hem de ithalat yönünden ayrı ayrı incelenmiştir. Ayrıca sektörlere göre ilişkinin farklılık gösterebileceği düşüncesiyle konu balıkçılık, tarım ve ormancılık, toptan ve perakende ticaret, imalat sanayii, madencilik ve taş ocakçılığı olmak üzere beş alt sektör itibarıyla ele alınmıştır. İhracat ve ithalat talebi üzerinde etkili olacağı düşünülen değişkenler olarak döviz kuru, ham petrol fiyatı ve gelir düzeyi de modele dahil edilmiştir. Açıklayıcı değişken kümesinde yer alan döviz kuru ve petrol fiyatının hem ihracatı hem de ithalatı etkileme potansiyeli bulunduğundan bu değişkenler her iki denklemde yer almaktadırlar. Gelir değişkeni ise ihracat ve ithalat denklemlerinde farklılaştırılmıştır. Dış alem geliri Türkiye'nin ihraç ürünlerine talep üzerinde etkili olacağından ihracat denkleminde buna uygun bir göstergeye yer verilmiştir. İthalat denkleminde ise yurtiçi gelir etkili olacağı için Türkiye'nin gelirini temsil eden bir gösterge kullanılmıştır. Buna göre her bir sektör içine tahmin edilecek ihracat ve ithalat denklemleri aşağıdaki gibidir:

İhracat denklemleri:

$$\Delta x_t^s = \mu_s + \sum_{i=1}^p x_{t-i}^s \alpha'_{si} + \sum_{j=0}^q \Delta z_{t-j} \varphi_j^s + x_{t-1}^s \beta'_s + z_{t-1} \pi'_s + \varepsilon_{st} \quad (2)$$

İthalat denklemleri:

$$\Delta m_t^s = \psi_s + \sum_{i=1}^p m_{t-i}^s \gamma'_{si} + \sum_{j=0}^q \Delta k_{t-j} \delta_j^s + m_{t-1}^s \rho'_s + k_{t-1} \tau'_s + \omega_{st} \quad (3)$$

Burada, s sektörleri göstermektedir: balıkçılık (BLK), tarım ve ormancılık (TRM), toptan ve perakende ticaret (TPT), imalat sanayii ($İML$), madencilik ve taş ocakçılığı (MDN). x vektörü ihracatı, m vektörü ithalatı belirtmektedir. z ve k vektörleri her bir denklem takımına özgü kontrol değişkenleri setini içermektedir. Şöyle ki:

$$z = [DKUR, HPF, SUEP] \quad k = [DKUR, HPF, SUET]$$

Döviz kuru ($DKUR$) ve ham petrol fiyatı (HPF) her iki denklem grubunda yer alan ortak değişkenlerdir. Döviz kuru hareketlerinin hem ihracat hem ithalat üzerinde etkili olması beklenir. Döviz kurunun yükselmesi bir yandan ihracatçı firmaların yerli para cinsinden ihracat kârını artırırken diğer taraftan uluslararası piyasalarda rekabet gücüne olumlu katkıda bulunmaktadır (Kemal ve Qadir, 2005: 178).

Türkiye'nin ihracatında tüketim malları önemli bir paya sahiptir. 1990 yılında ihracatın yaklaşık %50'si tüketim mallarından oluşurken 2020 yılında ise bu oran yaklaşık %40'a ulaşmaktadır. Buna göre reel döviz kurunun ithalata nispetle ihracatı daha fazla etkilemesi beklenebilir. Ancak, Türkiye'nin ihracatında ara malı ve yatırım malları da önemli bir paya sahiptir. 2020 yılında ihracatın yaklaşık %60'ı ara malı ve yatırım mallarından oluşmaktadır. Bu durum, üretim ve ihracat artışı için ithalatın kaçınılmaz olduğu ve reel döviz kurunun yükselmesi durumunda ihracatın azalacağı, ithalatın ise artacağı anlamına gelmektedir (Çatalbaş, 2021: 51).

İhracat ve ithalat denklemlerinde yer alan ortak bir değişken de gelir düzeyidir. Talep teorisine göre gelir düzeyi bir malın talebini etkileyen belli başlı faktörlerden biridir. Gelir artışı satın alma gücünü artıracığından mal ve hizmet talebini artırıcı etki doğurur. Türkiye'nin ihraç mallarına yönelik talep dış alemden geleceği için ihracat denkleminde dış alemin gelir düzeyine yer verilmiştir. Daha büyük örneklem hacmi ile çıkarsamada bulunmak amacıyla analizde kullanılan diğer seriler aylık frekansta olduğundan gelir düzeyi değişkeninin de aylık frekanslı olması gerekmektedir. Ülkelerin gelir düzeyini en iyi yansıtan ve en yaygın kullanılan göstergeler GayrıSâfi Yurtiçi Hâsıla (GSYH) ve GayrıSâfi Millî Hâsıla (GSMH) olsa da bu göstergeler aylık olarak ölçülmediğinden bunların yaklaşığı olarak sanayi üretim endeksi (SÜE) kullanılmıştır.

Türkiye dünya çapında 200'e yakın ülkeye ihracat gerçekleştirmektedir (TİM, 2023). Tüm ihracat yapılan ülkeler yerine toplam ihracatın %37'sinin gerçekleştirildiği yedi gelişmiş ekonominin (Almanya, ABD, İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya, İspanya) sanayi üretim endeksinin geometrik ortalaması alınmıştır (SÜEP). İthalat fonksiyonlarında ise aksine yurtiçi gelir düzeyi belirleyici olacağından aynı gerekçe ile Türkiye'nin sanayi üretim endeksine (SÜET) yer verilmiştir.

Nihayet çalışmanın odak noktasını oluşturan petrol fiyatlarını temsilen Brent petrolün uluslararası piyasalardaki fiyatı (HPF) kullanılmıştır. Avrupa piyasalarına satılan petrol için referans teşkil ettiği, dünya ham petrol ticaretinin büyük bir kısmını oluşturduğu (Bayraç, 2019: 50) ve fiyat olarak Teksas (WTI) ve Umman tipi petrolerin arasında yer aldığı için Brent petrol fiyatı esas alınmıştır.

Dış ticaret verileri Türkiye İstatistik Kurumu elektronik veri tabanından, petrol fiyatı verileri investing.com internet sitesinden, döviz kuru değerleri T. C. Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden, sanayi üretim endeksi verileri IMF – IFS veri tabanından derlenmiştir. Her ne kadar ABD doları ve Euro kurlarının zaman içindeki hareketleri birbirlerine benzer bir seyir izlese de Türkiye'nin uluslararası ticarete her iki tür dövizini yoğun biçimde kullanmasından dolayı iki yabancı paranın ortalamasından oluşan bir döviz kuru sepeti esas alınmıştır. SÜE dışındaki tüm seriler logaritmik dönüşümden geçirilmiştir. Ayrıca aylık verilerde, özellikle bazı ürünlerin dış ticaret hacminde mevsimsel dalgalanma görülebileceğinden, daha güvenilir bir modelleme için mevsimsellik içeren seriler TRAMO-SEATS yöntemiyle mevsimsel etkiden arındırılmıştır. Örneklem dönemi 2000 Ocak – 2020 Aralık arasını kapsamaktadır (252 gözlem).

Katsayılara ilişkin teorik önsel beklentiler; ihracat ve ithalat denklemlerinde gelir etkisini temsil eden *SÜEP* ve *SÜET* değişkenlerinin katsayılarının pozitif, ihracat ve ithal mallarının etkisini yansıtan *DKUR* değişkeninin ihracat denkleminde pozitif, ithalat denkleminde ise negatif olacağı yönündedir. Ham petrol fiyatları Türkiye gibi net ithalatçı bir ülkede bir yandan hammadde ithalatını, diğer yandan taşıma maliyetlerini yükselterek ihracata olumsuz etkide bulunacağından ihracat denkleminde *HPF* değişkeninin katsayısının negatif olması beklenmektedir. Benzer şekilde petrol fiyatındaki artış ithal edilen malların üretildiği (özellikle petrol ithalatçısı) ülkelerde de fiyat artışına neden olacağından ithal mallarının maliyetlerinin ve fiyatlarının yükselmesine, dolayısıyla ithalatın pahalalanmasına neden olacaktır. Bu nedenle ithalat denkleminde de *HPF* değişkeninin katsayısının negatif olması beklenebilir.

4.3. Bulgular

Makroekonomik değişkenlerin genellikle zaman içinde durağan olmayan bir davranış sergiledikleri ve durağan olmayan değişkenler arasında kurulacak bir regresyon ilişkisinin gerçekte bağdaşmayan (sahte) bir ilişkiye işaret edeceği uygulamalı zaman serileri analizinde uzun zamandır bilinmektedir. Bu nedenle, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tahmin edilmesi sürecinde muhtemel bir sahte regresyon olgusundan kaçınmak amacıyla öncelikle serilerin durağanlık özellikleri Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi ile araştırılmıştır.

ADF birim-kök testi sonuçlarına göre *TRM_M*, *TPT_X* ve *SÜET* serileri düzey değerleri itibarıyla durağan, diğer seriler ise düzeyde durağan değil görünmektedir³. Ancak, düzeyde durağan olmayan serilerin birinci farkları alındığında durağan hâle gelmektedirler. Serilerin hiçbirinin ikinci farklarını almaya gerek olmadığı anlaşıldıktan sonra değişkenler arasındaki uzun dönem (eşbütünleşme) ilişkisi öncelikle ARDL sınır testi ile araştırılmıştır.

İhracat denklemlerinin tahminleri Tablo 1’de verilmiştir. Döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisine ilişkin bulgular (özellikle ithalat açısından) genel olarak Çatalbaş (2016) ve Sekmen ve Sarıbaş (2007)’in sonuçları ile uyumlu ise de alt sektörler itibarıyla etkinin farklılaştığı görülmektedir. Tarım ve madencilik sektörlerinde negatif bir etki gözlenirken imalat sanayii ihracatına etkisi pozitifdir. Buna göre TL’nin ABD doları ve Euro karşısında değer kaybetmesi bu üç sektör dışındaki sektörlerin ihracat ve ithalatını anlamlı bir şekilde etkilemezken tarım ve madencilik ürünlerinin ihracatını azaltmakta, imalat sanayii ürünlerinin ihracatını ise artırmaktadır. Bu etki farklılığı, döviz kurundaki yükselme karşısında imalat sanayiinde üretimi artırma imkânının tarım ve madencilığe göre daha yüksek olmasına bağlanabilir.

Sanayi üretim endeksi ile temsil edilen gelirin etkisinin, tarım dışındaki tüm alt sektörlerin ihracat hacimleri üzerinde beklendiği gibi pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu etkinin oldukça zayıf olduğu göze

³ ADF test sonuçları yer darlığı nedeniyle burada raporlanmamıştır. İstek üzerine sorumlu yazardan temin edilebilir.

çarpmaktadır. Bunun nedeni, Türkiye'nin küresel ticaret hacmi içindeki nispi payının düşük olması olabilir. Son yıllardaki rekor ihracat artışlarına rağmen Türkiye'nin küresel ticaret hacmi içindeki payı 2022'de %1'e ancak ulaşmaktadır.

Analizin odak noktasını oluşturan petrol fiyatlarının ise balıkçılık ve madencilik dışındaki üç sektörün ihracatına anlamlı ve pozitif etkide bulunduğu anlaşılmaktadır. Balıkçılık ve madencilik sektörlerinde ise etki istatistiksel olarak anlamsızdır. İhracat denkleminin tahmininden elde edilen bulgular Altıntaş (2013) ve Şengönül vd. (2018) tarafından yine ARDL modeline dayalı olarak ulaşılan sonuçlarla paralellik göstermektedir. Altıntaş (2013), petrol fiyatındaki artışa rağmen ihracatın da artış göstermesini Türkiye'nin ihracatında enerji yoğun üretimden ziyade emek yoğun sektörlerin başat olması ve yabancı sermaye yatırımlarının ihracatı desteklemesiyle açıklamaktadır. Doğrul ve Soytaş'ın (2010) yorumu da bu yargıyı desteklemektedir. Şengönül vd. (2018) ise sözkonusu etkiyi Türkiye'nin ihracat partnerlerinin gelir düzeyindeki değişime bağlamaktadırlar. Petrol fiyatlarının yükselmesi/düşmesi petrol ihracatçısı ülkelerin gelirlerinin artması/azalmasına neden olarak ihracat talebi üzerinde etkili olacaktır. Yeter (2023) ise pozitif yönlü ilişkinin döviz kuru kanalının etkili olmasından kaynaklandığını düşünmektedir. Buna göre, artan petrol fiyatıyla birlikte yükselen enerji ithalat maliyeti Türkiye'de döviz talebini artırmakta, bu da TL'nin değersizleşmesine neden olmaktadır. TL'nin değer kaybetmesi ise ihracatta fiyat rekabet avantajı sağlamak ve ihracatı teşvik etmektedir.

Tablo 1. Sektörel ihracat değişkenleri için doğrusal ARDL modeli tahminleri.

Değişken	<i>BLK_X</i>	<i>TRM_X</i>	<i>TPT_X</i>	<i>İML_X</i>	<i>MDN_X</i>
ARDL modeli	4,0,0,0	3,0,0,0	2,0,0,1	2,0,1,1	2,0,0,0
<i>DKUR</i>	- 0,0566 0,5420	- 0,0805 0,0121	0,0191 0,5980	0,0861 0,0760	- 0,1224 0,0002
<i>HPF</i>	0,0004 0,8983	0,0037 0,0011	0,0090 < 0,0001	0,0299 0,0083	0,0072 0,1403
<i>SÜEP</i>	0,0282 0,0473	- 0,0010 0,8443	0,0149 0,0078	0,0097 < 0,0001	0,0098 < 0,0001
ECM	- 0,2337 0,0003	- 0,3129 < 0,0001	- 0,3931 < 0,0001	- 0,0419 0,0003	- 0,3359 < 0,0001
F	3,2515	6,5387	8,7264	3,4046	10,0755
B-G	2,1346 0,3439	1,0527 0,5907	1,9539 0,3765	6,6298 0,0363	2,6304 0,2684
White	53,3298 0,1582	60,0359 0,0053	55,6001 0,0148	98,2766 < 0,0001	49,2933 0,0055
F _{RESET}	8,8063 0,0002	8,5184 0,0003	3,5390 0,0306	5,4181 0,0050	7,6344 0,0006
CUSUM	KK	K	K	K	KK
CUSUM ²	KK	KK	K	KK	K

Not: *BLK_X*, *TRM_X*, *TPT_X*, *MDN_X* nin bağımlı değişken olduğu modellerde %5 hata payı için F dağılımına ait kritik değerler I(0): 4,203 ve I(1): 5,32; *İML_X* in bağımlı değişken olduğu modelde ise I(0): 3,363 ve I(1): 4,515 dir. Uygun ARDL modelinin gecikme dereceleri SBC değerine göre belirlenmiştir. Parametre kararlılığı için yürütülen CUSUM testlerinde KK: kısmen kararlı, K: kararlı anlamına gelmektedir. Hücre içinde ikinci satırda verilen değerler ilgili istatistiğin p-değeridir.

Denklemlere ilişkin F istatistikleri değişkenler arasında anlamlı eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ortaya koyarken hata düzeltme terimlerinin negatif ve anlamlı olması da uzun dönem dengesinin korunduğunu göstermektedir. Bunun tek istisnası imalat sanayii ihracat denklemidir. Denklemlere ait diagnostik istatistikler eşbütünleşme bulunan ilişkilerde hata terimlerinde otokorelasyon sorunu olmamakla birlikte değişen varyans ve model kurma hatası olasılıklarına işaret etmektedir. Bu bakımdan denklemlerin iyileştirilmeye ihtiyaç duydukları söylenebilir.

Tablo 2. Sektörel ithalat değişkenleri için doğrusal ARDL modeli tahminleri.

Değişken	<i>BLK_M</i>	<i>TRM_M</i>	<i>TPT_M</i>	<i>İML_M</i>	<i>MDN_M</i>
ARDL modeli	3,0,0,0	2,1,0,0	3,0,3,0	1,1,2,2	1,0,0,2
<i>DKUR</i>	-0,7365 0,4758	0,0321 0,5403	0,0166 0,9193	-2,5238 0,5066	-0,0202 0,5278
<i>HPF</i>	0,0718 0,0712	0,0083 < 0,0001	0,0121 0,0671	0,1117 0,4735	0,0151 < 0,0001
<i>SÜET</i>	0,0963 0,0262	0,0128 < 0,0001	0,0125 0,1393	0,1601 0,3374	0,0068 0,0001
ECM	-0,0746 0,0109	-0,2001 < 0,0001	-0,1164 0,0028	0,0009 0,0353	-0,1659 < 0,0001
F	1,6255	6,9066	2,2446	1,1060	14,7575
B-G	4,5898 0,1008	2,5055 0,2857	5,6641 0,0589	7,5687 0,0227	5,2043 0,0741
White	36,4429 0,0195	29,5046 0,3369	82,4993 0,0075	44,6019 0,4887	69,3859 < 0,0001
F _{RESET}	18,3307 < 0,0001	5,7381 0,0037	4,1983 0,0162	2,8213 0,0615	13,0206 < 0,0001
CUSUM	K	K	K	K	KK
CUSUM ²	KK	K	KK	KK	K

Not: *TRM_M* ve *MDN_M* nin bağımlı değişken olduğu modellerde %5 hata payı için F dağılımına ait kritik değerler I(0): 3,363 ve I(1): 4,515 dir. Uygun ARDL modelinin gecikme dereceleri SBC değerine göre belirlenmiştir. Parametre kararlılığı için yürütülen CUSUM testlerinde KK: kısmen kararlı, K: kararlı anlamına gelmektedir. Hücre içinde ikinci satırda verilen değerler ilgili istatistiğin p-değeridir.

Sektörel ithalat denklemlerinin tahminleri Tablo 2’de görülmektedir. Sonuçlar tarım ve madencilik dışındaki sektörler için eşbütünleşme ilişkisinin doğrulanamadığına işaret etmektedir. Tarım ve madencilik ürünleri ithalatı üzerinde döviz kurunun istatistiksel açıdan anlamlı bir etkisi görülmezken petrol fiyatı ve yurtiçi gelir düzeyindeki artış ithalatı artırıcı etkide bulunmaktadır. Gelir düzeyi açısından bulgu beklenti ile uyumlu olsa da petrol fiyatındaki artışın yurtdışı fiyatlarda meydana getireceği artış yoluyla ithalatı olumsuz etkilemesi beklenirdi. VAR modeline dayalı olarak yürüttüğü analizde Çetin (2020) de benzer sonuca ulaşmıştır.

Petrol fiyat hareketlerinin ihracat ve ithalat üzerindeki asimetric etkilerini belirlemeye yönelik NARDL modellerinin tahminlerinin özeti ise aşağıda Tablo 3 ve 4’te görülmektedir⁴. İhracat denklemlerinin tahminleri incelendiğinde imalat

⁴ Sayfa kısıtı nedeniyle burada yer verilemeyen ayrıntılı sonuçlar sorumlu yazardan talep edilebilir.

sanayii ihracat fonksiyonu için eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilemediği ama diğer sektörlerde eşbütünleşme ilişkisinin varlığına dair istatistiksel kanıt ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Petrol fiyatı ile sektörel ihracat arasında uzun dönemli asimetri ilişkisinin varlığı toptan-perakende ticaret ve imalat sanayii için doğrulanırken ilkinde kısa dönemli asimetri de geçerlidir. Diğer sektörlerde ise kısa ve uzun dönemde asimetrik bir etki bulunmamaktadır.

Tablo 3. İhracat denklemleri için doğrusal olmayan ARDL modelleri tahmin özeti.

	U ⁺	U ⁻	A ^U	A ^K	F
<i>BLK_X</i>	-	+	Ø	Ø	5,708
<i>TRM_X</i>	-	-	Ø	Ø	11,190
<i>TPT_X</i>	+	-	✓	✓	7,416
<i>İML_X</i>	+	-	✓	Ø	3,583
<i>MDN_X</i>	+	-	Ø	Ø	8,877

Not: U⁺ ve U⁻ sırasıyla petrol fiyatındaki artış ve azalışların uzun dönemde ihracat üzerindeki etkisinin yönünü, A^U ve A^K ise sırasıyla uzun ve kısa dönemli asimetrik etkiyi belirlemeye dönük Wald testini göstermektedir. ✓ ve Ø işaretleri ise sırasıyla asimetrimin varlığını ve yokluğunu belirtmektedir. F değeri eşbütünleşme testi istatistiğidir.

İthalat denklemine ait sonuçlar ise daha homojen görünmektedir. Balıkçılık ithalatında petrol fiyatındaki artış ithalatı azaltırken petrol fiyatının düşmesi de aynı etkiyi doğuruyor görünmektedir. Diğer dört sektörde ise ARDL bulgularına benzer şekilde petrol fiyatındaki değişim ile sektörel ithalat hacmi arasında doğru yönlü ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Elde edilen bulgular tarım ürünleri sektöründe kısa ve uzun vadeli asimetri görülmezken diğer dört sektörde kısa dönemli asimetrik etki bulunmasa da uzun dönemli asimetrimin geçerli olduğunu göstermektedir. Balıkçılık ve toptan-perakende ticaret sektörlerinde eşbütünleşme hipotezi doğrulanamazken diğer üç sektörün ithalat fonksiyonunda yer alan değişkenler eşbütünlüktür. Değişkenlerin eşbütünleşme özellikleri dikkate alındığında Türkiye'nin sektörel ihracat ve ithalatında petrol fiyatlarındaki değişim karşısında yaygın bir asimetrik tepkinin geçerli olmadığı sonucuna varılabilir.

Tablo 4. İthalat denklemleri için doğrusal olmayan ARDL modelleri tahmin özeti.

	U ⁺	U ⁻	A ^U	A ^K	F
<i>BLK_M</i>	-	-	✓	Ø	2,660
<i>TRM_M</i>	+	-	Ø	Ø	7,234
<i>TPT_M</i>	+	-	✓	Ø	3,195
<i>İML_M</i>	+	-	✓	Ø	5,298
<i>MDN_M</i>	+	-	✓	Ø	7,329

Not: U⁺ ve U⁻ sırasıyla petrol fiyatındaki artış ve azalışların uzun dönemde ithalat üzerindeki etkisinin yönünü, A^U ve A^K ise sırasıyla uzun ve kısa dönemli asimetrik etkiyi belirlemeye dönük Wald testini göstermektedir. ✓ ve Ø işaretleri ise sırasıyla asimetrimin varlığını ve yokluğunu belirtmektedir. F değeri eşbütünleşme testi istatistiğidir.

5. Sonuç

II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda uluslararası ticaret büyük bir gelişme gösterirken içe dönük ithal ikameci kalkınma politikası izleyen Türkiye 1980'lerden itibaren ekonomik liberalleşme anlayışını benimsemiştir. Bu tarihten itibaren dış ticaret hacmi hızla artarken sermaye hareketleri de serbestleşmiştir. Aradan geçen 45 yıllık sürede Türkiye uluslararası ticarete önemli bir aktör haline gelirken ihracat yoluyla ekonomik büyüme ve kalkınma yolunda çok önemli kazanımlar elde etmiştir. Bununla birlikte, ülkenin petrol ve doğalgaz bakımından dışarıya bağımlı olması bir yandan ekonomiyi petrol şokları karşısında kırılgan hale getirip sık sık istikrarsızlığa sevk ederken diğer yandan dış ticaret dengesinin bozulmasına neden olmaktadır. Türkiye ekonomisinin bir başka zayıf yanı ise genel olarak üretim ve ihracatın ithal girdi bağımlılığının yüksek olmasıdır. Petrol bağımlılığıyla birlikte yüksek ithal girdi bağımlılığı ekonomik kırılganlığı daha da artırmaktadır. Bu noktada petrol fiyatlarının birçok ekonomik gösterge yanında dış ticaret üzerindeki etkilerini de belirlemek ekonominin zayıf yönleri hakkında daha sağlam bilgi edinmek ve uygun politikalar geliştirmek açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada da bu amaçla ekonometrik bir analiz yürütülmüştür. Ancak konuyla ilgili önceki araştırmalardan farklı olarak petrol fiyatının dış ticaret üzerindeki asimetrik etkisinin varlığı ve doğası üzerine odaklanılmıştır.

Ham petrol fiyatındaki dalgalanmanın sektörel ihracat ve ithalat hacmi üzerindeki simetrik ve asimetrik etkisini araştırmak amacıyla ARDL ve NARDL modellerine dayalı olarak yürütülen ekonometrik analizden elde edilen bulgular Türkiye'nin dış ticaretinin hem ihracat hem de ithalat açısından genel olarak petrol fiyatındaki artışlardan pozitif yönde etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu daha önce Altıntaş (2013), Şengönül vd. (2018), Yeter (2023) tarafından elde edilen sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Chen vd. (2014) benzer bir olgunun Çin'in çıktı düzeyi ve partnerleriyle ticareti açısından geçerliliğini ortaya koymuşlardır. Onlar bu durumu, petrol fiyatlarındaki artışın diğer petrol ithalatçısı ülkelerde Çin'den daha fazla enflasyonist etkide bulunması ve dolayısıyla Çin'in görece fiyat avantajının güçlenmesiyle açıklamaktadırlar. Benzer bir etkinin Türkiye açısından da geçerli olduğu düşünülebilir.

Asimetrik etkileşim dikkate alındığında ise ihracat açısından toptan-perakende ticaret ile imalat sanayiinde, ithalat bakımından ise tarım dışında diğer sektörlerde uzun vadeli asimetrinin varlığına dair kanıtlar elde edilmiştir. Kısa dönemli asimetrik etkinin varlığı hipotezi ise bir sektör haricinde reddedilmiştir. Asimetrik ilişkiyi araştıran modellerde de petrol fiyatının dış ticarete pozitif etkisi genel olarak doğrulanmıştır. Buna göre, her ne kadar petrolde dışa bağımlı olsa da ham petrol fiyatlarındaki dalgalanmanın Türkiye'nin ihracatına olumlu yansıdığı söylenebilir. Bununla birlikte, önemli bir girdi kalemi olarak petrol fiyatındaki aşırı yükselme ve belirsizliğin başta enflasyon olmak üzere ekonominin diğer yönleri üzerindeki olumsuz etkisinin boyutu ihracattan elde edilecek yararı gölgede bırakabilir.

Kaynakça

- Ahad, M., Anwer Z. (2020), “Asymmetrical Relationship Between Oil Price Shocks and Trade Deficit: Evidence from Pakistan”, *The Journal of International Trade & Economic Development*, 29(2): 163-180.
- Akgül, I., Özdemir Yazgan, S., Çevik, E. (2018), “Dış Ticaret Dengesi ve Doğrusal Olmayan Eştleme: Türkiye Örneği”, ICOPEC 2018: 9. International Conference on Political Economy (ss. 159-170), Editörler: H. Sağlam ve M. E. Kenanoğlu, IJOPEC Publication, London.
- Albayrak, Z., Kaplan, F. (2023), “Taşıma Şekillerine Göre İhracatı Etkileyen Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Uygulama”. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(21): 476-490.
- Allegret, J. P., Mignon, V., Sallenave, A. (2015), “Oil Price Shocks and Global Imbalances: Lessons from a Model with Trade and Financial Interdependencies”, *Economic Modelling*, 49: 232-247.
- Altıntaş, H. (2013), “Türkiye’de Petrol Fiyatları, İhracat ve Reel Döviz Kuru İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ve Dinamik Nedensellik Analizi”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(19): 1-30.
- Aracı, H., Özbek, G. B., Köstepen Özbek, K. G. (2023), “Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru Volatilitésinin Türkiye’nin Dış Ticaretindeki Taşımacılık Faaliyetleri Üzerinde Etkileri”, *Maliye ve Finans Yazıları*, 37(119): 39-60.
- Arif, M. B., Malik, A. M., Hameed, G., Shah, A. H., Hussain, N., Shahid, R. (2023), “Investigating Symmetrical Influence of Economic Expansion, Oil Price, and Industrial Production on Trade Deficit: A Policy Pathway Toward Three Neighboring Asian States”, *Environmental Science and Pollution Research*, 30:103274–103290.
- Atkenson, A., Kehoe, P. J. (1999), “Models of Energy Use: Puffy-Puffy Versus Puffy-Clay”, *American Economic Review*, 89: 1028–1043.
- Austvika, O. G., Gülmira Rzayevab, G. (2017), “Turkey in the Geopolitics of Energy”, *Energy Policy*, 107, 539-547.
- Aydın, L., Acar, M. (2011), “Economic Impact of Oil Price Shocks on the Turkish Economy in the Coming Decades: A Dynamic CGE Analysis”, *Energy Policy*, 39: 1722-1731.
- Backus, D. K., Crucini, M. J. (2000), “Oil Prices and the Terms of Trade”, *Journal of International Economics*, 50: 185–213.
- Baek, J. (2020), “An Asymmetric Approach to the Oil Prices-Trade Balance Nexus: New Evidence from Bilateral Trade Between Korea and Her 14 Trading Partners”, *Economic Analysis and Policy*, 68: 199-209.
- Baek, J., Ikponmwosa, M. J., Choi, Y. J. (2019), “Crude Oil Prices and the Balance of Trade: Asymmetric Evidence from Selected OPEC Member Countries”, *The Journal of International Trade & Economic Development*, 28(5): 533-547.

- Barlow, R., Şenses, F. (1995), “The Turkish Export Boom: Just Reward or Just Lucky?” *Journal of Development Economics*, 48: 111-133.
- Barsky, R. B., Kilian, L. (2004), “Oil and Macroeconomy Since the 1970s”. *Journal of Economic Perspectives*, 18(4): 115–134.
- Bayat, T., Şahbaz, A., Akçacı, T. (2013), “Petrol Fiyatlarının Dış Ticaret Açığı Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 42: 67-90.
- Bayraç, H. N. (2019), “Küresel Petrol Piyasasındaki Fiyat Dalgalanmalarının Ekonomik Etkileri”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(19): 44-59.
- Blanchard, O. J., Riggi, M. (2013), “Why are the 2000s So Different from the 1970s? A Structural Interpretation of Changes in the Macroeconomic Effects of Oil Prices”, *Journal of European Economic Association*, 11(5): 1032–1052.
- Bohi, D. R. (1989), *Energy Price Shocks and Macroeconomic Performance*, Routledge, London.
- Bozma, G., İmamoğlu, İ. K. (2023), “The Effects of Gasoline Price, Real Exchange Rate and Food Price on Vegetable and Fruit Export”. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 41: 182-198.
- Börü, M. K., Özmen, E. (2022), “Petrol Fiyatlarının Dış Ticaret Açığı ile İlişkisi: 1999- 2019 Yılları Arasında Türkiye Analizi”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1):185-196.
- Brown, S. P., Yücel, M. K. (2002), “Energy Prices and Aggregate Economic Activity: An Interpretative Survey”. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 42(2): 193-208.
- Chen, S. S., Hsu, K. W. (2013), “Oil Price Volatility and Bilateral Trade”, *The Energy Journal*, 34(1): 207-229.
- Chen, S., Chen, D., Hårdle, W. K. (2014), “The Influence of Oil Price Shocks on China's Macro-Economy: A Perspective of International Trade”, SFB 649 Discussion Paper, No. 2014-063, Humboldt University of Berlin, Collaborative Research Center 649 - Economic Risk, Berlin.
- Çatalbaş, N. (2016), “The Relationship among Nominal Exchange Rate, Import and Export in Turkey for the Period 1988:1 to 2015:3”, *International Research Journal of Applied Finance*, 7(4): 11-25.
- Çatalbaş, N. (2021), “Türkiye’de İthalat, İhracat ve Reel Döviz Kuru Arasındaki İlişki”, *Journal of Current Researches on Business and Economics*, 11(1): 49-72.
- Çemrek, F., Bayraç, H. N. (2023), “Türkiye’de Petrol ve Doğalgaz Fiyatlarının Makro Ekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkileri”. *Biltürk, Ekonomi ve İlişkili Çalışmalar Dergisi*, 5(4): 235-257.
- Çetin, A. C. (2020), “Türkiye’nin Enerji Dışı İthalatının Döviz Kuru ve Brent Petrol Fiyatı ile İlişkisi”, *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2): 95-118.

- Çiçekçi, C. (2013), “Enerji Girdisinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Avrupa Birliği Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme”. *Enerji Piyasası Düzenleme Dergisi*, 1: 1-37.
- Davis, S. J., Haltiwanger, J. (2001), “Sectoral Job Creation and Destruction Responses to Oil Price Changes”. *Journal of Monetary Economics*, 48: 465–512.
- Deheri, A., Sahu, S. K. (2023), “The Impact of Global Oil Market Shocks on India’s Merchandise Trade Balances”. *Energy Research Letters*, 4, Early View.
- Demir, M. A. (2021), “Petrol Fiyatları ile Türkiye’nin Dış Ticaret Açığı Arasında Zamana Göre Değişen Nedensellik Analizi”, *İzmir İktisat Dergisi*, 36(2): 247-258.
- Doğan, İ., Gürbüz, S. (2017), “Enerji Fiyatlarının Dış Ticaret Açığı Üzerindeki Rolü: Doğrusal Olmayan İlişkinin Analizi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2): 81-90.
- Doğrul, H. G., Soytaş, U. (2010), “Relationship Between Oil Prices, Interest Rate, and Unemployment: Evidence from an Emerging Market”, *Energy Economics*, 32: 1523–1528.
- Engle, R. F., Granger, C. W. J. (1987), “Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing”, *Econometrica*, 55(2): 251–276.
- Eroğlu, G., Bursal, M. (2020), “Türkiye’nin Cari Açık Dinamiklerinde Enerji Açığının Rolü ve Finansman Kalitesi”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(4): 2231-2247.
- Erşen, E., Çelikpala, M. (2019), “Turkey and the Changing Energy Geopolitics of Eurasia”, *Energy Policy*, 128: 584-592.
- Göçer, Ş., Bulut Deniz, M., Bursal, M. (2019), “Türkiye’de Dış Ticaret Hadlerinin Altın, Gümüş, Dolar, Petrol ve Doğalgaz Fiyatları ile İlişkisi: Eş Bütünleşme Analizi”, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(20): 191-203.
- Hamilton, J. D. (1982), “A Brief Postwar History of Oil Prices and the U.S. Economy”, Mimeograph. Charlottesville: University of Virginia.
- Hamilton, J. D. (1983), “Oil and the Macroeconomy Since World War”, *Journal of Political Economy*, 91(2): 228-248.
- Hamilton, J. D. (2003), “What is an Oil Shock?” *Journal of Econometrics*, 113: 363–398.
- Hamilton, J. D. (2011), “Oil and the Macroeconomy”. *New Palgrave Dictionary of Economics*, Editörler: S. Durlauf ve L. Blume, Palgrave-MacMillan, İsviçre.
- Herrera, A. M., Pesavento, E. (2009), “Oil Price Shocks, Systematic Monetary Policy, and The ‘Great Moderation’”, *Macroeconomic Dynamics*, 13(1): 107–137.
- Hooker, M.A. (1996), “What Happened to the Oil Price Macroeconomy Relationship?”, *Journal of Monetary Economics*, 38: 195–213.

Jibril, H., Chaudhuri, K., Mohaddes, K. (2020), “Asymmetric Oil Prices and Trade Imbalances: Does The Source of the Oil Shock Matter?”, *Energy Policy*, 137: 111100.

Jimenez-Rodriguez, R., Sanchez, M. (2005), “Oil Price Shocks and Real GDP Growth: Empirical Evidence for Some OECD Countries”, *Applied Economics*, 37: 201–228.

Karagöz, K., Ergün, S. (2023), “The Relationship Between Public and Private Consumption Expenditures in Türkiye: Is There Any Asymmetric Impact?”, *Afet ve Ekonomi Alanında Seçme Metinler* (ss. 96-113), Editörler: L. Sizer ve A. V. Koçal, İstanbul: Kalan Yayınları.

Kemal, M. A., Qadir, U. (2005), “Real Exchange Rate, Exports, and Imports Movements: A Trivariate Analysis”, *The Pakistan Development Review*, 44(2): 177-195.

Kilian, L. (2005a), “The Effects of Exogenous Oil Supply Shocks on Output and Inflation: Evidence from the G7 Countries”, C.E.P.R. Discussion Paper, 5404.

Kilian, L. (2005b), “Exogenous Oil Supply Shocks: How Big Are They and How Much Do They Matter for The U.S. Economy?”, C.E.P.R. Discussion Paper, vol. 5131.

Kilian, L. (2007), “Not All Oil Price Shocks Are Alike: Disentangling Demand and Supply Shocks in the Crude Oil Market”, mimeo.

Kilian, L. (2008), “The Economic Effects of Energy Price Shocks”, *Journal of Economic Literature*, 46 (4): 871–909.

Kilian, L., Vigfusson, R. J. (2011), “Are the Responses of the U.S. Economy Asymmetric in Energy Price Increases and Decreases?”, *Quantitative Economics*. 2(3): 419–453.

Kim, L., Loungani, P. (1992), “The Role of Energy in Real Business Cycle Models”, *Journal of Monetary Economics*, 29: 173–189.

Le, T. H., Chang, Y. (2013), “Oil Price Shocks and Trade Imbalances”, *Energy Economics*, 36: 78–96.

Lee, K., Ni, S. (2002), “On the Dynamic Effects of Oil Price Shocks: A Study Using Industry Level Data”, *Journal of Monetary Economics*, 49(4): 823–852.

Lee, K., Ni, S., Ratti, R. A. (1995), “Oil Shocks and The Macroeconomy: The Role of Price Variability”, *Energy Journal*, 16(4): 39–56.

Linn, J. (2006), “Why Do Oil Shocks Matter? The Importance of Inter-Industry Linkages in U.S. Manufacturing”. Mimeo, University of Illinois at Chicago.

Morana, K. (2013), “The Oil Price-Macroeconomy Relationship Since the Mid-1980s: A Global Perspective”, *Energy Journal*. 34(3): 153–190.

Mork, K. A. (1989), “Oil and Macroeconomy When Prices Go Up and Down: An Extension of Hamilton's Results”, *Journal of Political Economics*, 97(3): 740–744.

- Muellbauer, J., Nunziata, L. (2001), "Credit, the Stock Market and Oil". Working paper. University of Oxford.
- Narayan, P. K., Narayan, S., Smyth, R. (2008), "Are Oil Shocks Permanent or Temporary? Panel Data Evidence from Crude Oil and NGL Production in 60 Countries", *Energy Economics*, 30(3): 919–936.
- Öksüzler, O., İpek, E. (2011), "Dünya Petrol Fiyatlarındaki Değişimin Büyüme ve Enflasyon Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği", *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14): 15-34.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., Smith, R. J. (2001), "Bound Testing Approaches to the Analysis of Long Run Relationships", *Journal of Applied Econometrics*, 16: 289-326.
- Rafiq, S., Sgro, P., Apergis, N. (2016), "Asymmetric Oil Shocks and External Balances of Major Oil Exporting and Importing Countries", *Energy Economics*, 56: 42-50.
- Rogoff, K. (2006), "Oil and the Global Economy". Mimeo, Harvard University.
- Saatçioğlu, C., Çankırı-Kolbaşı, N. (2012), "Petrol Fiyatlarındaki Değişimlerin Deniz Lojistiğine Etkileri", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2): 138-158.
- Sekmen, F., Sarıbaş, H. (2007), "Cointegration and Causality Among Exchange Rate, Export, and Import: Empirical Evidence from Turkey", *Applied Econometrics and International Development*, 7(2): 71-83.
- Shin, Y., Yu, B., Greenwood-Nimmo, M. J. (2013), "Modelling Asymmetric Cointegration and Dynamic Multipliers in a Nonlinear ARDL Framework", *İçinde: Festschrift in Honor of Peter Schmidt*, Ed: William C. Horrace & Robin C. Sickles. Springer, New York.
- Şengönül, A., Karadaş, H. A., Koşaroğlu, Ş. M. (2018), "Petrol Fiyatlarının İhracat Üzerindeki Etkisi", *Yönetim ve Ekonomi*, 25(2): 335-349.
- TİM – Türkiye İhracatçılar Meclisi (2023), *İhracat 2023 Raporu*, İstanbul.
- Uluslararası Enerji Ajansı – UEA (2023), *World Energy Outlook 2023*, Paris: IEA.
- Venn, F. (2002), *The Oil Crisis*, Longman, New York.
- Wei, Y. (2019), "Oil Price Shocks, Economic Policy Uncertainty and China's Trade: A Quantitative Structural Analysis", *North American Journal of Economics and Finance*, 48: 20–31.
- Yeter, F. (2023), "Türkiye'de Petrol Fiyatlarının İhracat Üzerindeki Etkisinin Araştırılması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 135(266): 111-128.
- Yorucu, V., Mehmet, Ö. (2018), "The Southern Energy Corridor: Turkey's Role in European Energy Security", *Lecture Notes in Energy*, Volume 60, Springer.

Zehra DEMİR, Kadir KARAGÖZ

Yurdakul, E. M., Şipal, Y. Z. (2022), “Deniz Yoluyla İhracat, Baltık Kuru Yük Endeksi ve Ham Petrol Fiyatları İlişkisi: Türkiye Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2022-3(44): 351-368.

İlk Çağ'da Ortaya Çıkan İktisadi Düşünceler ve İktisat Bilimine Katkıları*

Ezgi BAHÇE¹
Özer ÖZÇELİK²

Özet

Antik çağda ekonomik düşünce, genellikle içsel zenginlik üzerine odaklanmıştır ve bu, kapalı ve statik bir ekonomik yapıyla uyumlu görünmektedir. İlk ekonomik düşünceler, eski toplumların gelişimini sınırlamış olmasına rağmen, iktisadi teorilerin temelini oluşturmuştur. Örneğin, Konfüçyüs'ün devlet müdahalesini sınırlama ve düşük vergi politikası gibi görüşleri, günümüz serbest piyasalarının temellerini oluşturmuştur. Benzer şekilde, Çanakya'nın ithalatı savunma ve David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi gibi fikirleri, iktisat politikalarının temelini oluşturmuştur. Antik Babil'de Hammurabi'nin yazılı yasaları, ekonomik dengenin sağlanmasına büyük katkı sağlamıştır. Antik Yunan düşünürü Xenophon'un azalan verimlilik ilkesi ve Aristophanes'in para teorisi gibi kavramlar, iktisadi düşüncenin temelini oluşturan ilkeler arasındadır. İlk Çağ'da yaşayan filozofların, devlet adamlarının ve hükümdarların ekonomiye dair yaptıkları yorumlar, yazdıkları eserler ve oluşturdukları kanunlar, bilim olarak iktisatın yapı temelini oluşturmuştur. Bu nedenle, antik çağlardan itibaren iktisadi düşüncelerin, modern iktisat biliminin gelişiminde önemli bir rol oynadığı kabul edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İktisadi düşünce, İlk Çağ, İktisat bilimi

JEL Sınıflandırması: A14, B11, B31

Economic Thoughts Arising in Antiquity and Their Contributions to the Science of Economics

Abstract

Economic thought in ancient times often focused on internal wealth and appeared consistent with a closed and static economic structure. Although early economic ideas may have constrained the development of ancient societies, they formed the foundation of economic theories. For instance, the views of Confucius advocating limited state intervention and low taxation laid the groundwork for modern free markets. Similarly, ideas such as Chanakya's defense of imports and David Ricardo's Theory of Comparative Advantage shaped economic policies. The written laws of Hammurabi in ancient Babylon made significant contributions to maintaining economic balance. Concepts like Xenophon's law of diminishing returns and Aristophanes' theories on money are among the fundamental principles of economic thought. The comments, writings, and laws regarding economics by philosophers, diplomats, and rulers of ancient times formed the structural basis of economics as a science. Therefore, it is widely acknowledged that economic ideas from ancient times have played a crucial role in the development of modern economics.

Keywords: Economic thought, Primeval Era, Economics

JEL Classification: A14, B11, B31

*Bu çalışma ilk yazar tarafından Kütahya Dumlupınar Üniversitesi LEE İktisat ABD'da hazırlanan "İlk Çağ Medeniyetlerinde İktisadi ve Mali Yapının Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tezi temel alınarak oluşturulmuştur.

¹ Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat ABD, ezgi.bahce0@ogr.dpu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5479-9108

² Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ozer.ozcelik@dpu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9164-5020

1. Giriş

İlk Çağ olarak adlandırılan dönem, yazının icadı ile başlayıp Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkıldığı 476 yılı arasını kapsamaktadır. İlk Çağ, bilimsel iktisadın başlangıcından önceki dönemlerin ilkinin temsil etmektedir. İnsanlığın ilk olarak yerleşik düzene geçmesi ile birlikte aralarında meydana gelen ekonomik ve sosyal ilişkilerin bir sonucu olarak, bu ilişkilerle ilgili ilk düşüncelerin ortaya atıldığını varsaymak gerekmektedir. Bu iktisadi ilişkilerin tabii bir sonucu olarak İlk Çağda dahi bazı iktisadi düşünce ve hükümlerin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Ancak İlk Çağdaki düşünceler ele alındığında bu düşüncelerin temelini daha çok din ve felsefenin oluşturduğu görülmüştür (Kılıç, 2015: 19).

İktisat 19. yüzyıla kadar ayrı bir disiplin olarak görülmesine de iktisadi düşüncenin antik dünyadan günümüze kadar varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. İnsanlar ekonomik davranışı analiz etmeye ve açıklayıcı ilkelere ulaşmaya başlamadan önce şüphesiz yüzyıllar boyunca ekonomik olarak davranmışlardır. İlk başta, bu analiz açık olmaktan çok örtülü, açıkça ifade edilmekten çok anlaşılmasız ve ekonomik olmaktan çok felsefi ve politik bir tarza sahipti. Ancak her yerde bulunan ve kaçınılmaz kıtlık (yaygın ve sürekli açlığa, etkilediği insanların aşırı zayıflayıp güçten düşmesine ve ölüm oranında önemli bir artışa yol açan aşırı ve uzun süreli gıda darlığı) karşısında, çeşitli biçimlerde ve çeşitli yakın amaçlara yönelik çalışmalar devam etmiştir (Spengler ve Allen 1960: 2).

İnsanlığın yeryüzünde var olduğu günden itibaren insanların, bireysel ve toplumsal çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, üretimde bulunduğu, ticaret yaptığı ve bunun sonucunda elde ettiği ürünleri korumak için esas itibarıyla çeşitli iktisadi faaliyetlerde bulunduğu gözlemlenmiştir (Güngör, 2015). İktisat için Hegel'in "Tarihte Akıl³" kitabında belirttiği, tarihin belirli bir düzeni ve yönü olduğu düşüncesi oldukça önemlidir. Hegel'e göre tarih, medeniyetlerin birbirini izlemesinin, yeni biçimleriyle bir tekrarlama veya kısır döngü olmadığını, insanlığın daha büyük ve geniş imkanlara ulaşmasının temsilcisi olduğunu ifade eder. Hegel'in tarihin belli bir düzeni ve yönü olduğu şeklindeki bu düşüncesi önemsendiğinde, hemen ardından tarihin itici gücünün ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Cevap olarak, tarihin itici gücünün insanların ihtiyaçlarının, tutkularının ve çıkarlarının belirlediğini ifade etmiştir (Kök, 1999: 14).

³ Hegel'e göre "Her şey döngüler halinde olup biter; yalnızca bu döngü çerçevesinde birey değişiklik geçirir. Doğada ölümden doğan yaşam yine bireysel yaşamdır: tür; bu değişim içinde töz olarak karşımıza çıktığına göre, bireyin yok olması, tünün yeniden bireyselliğe dönüşü demektir. Tünün korunumu yalnızca aynı varlık biçiminin tekdüze yinelenmesiyle olur. Tinsel oluşumlarda durum başkadır: burada değişim yalnızca yüzeyde değil, tersine kavramdadır. Düzenlenen kavramın ta kendisidir. Doğada tür ilerleme yapmaz, tinde ise her değişim ilerlemedir. Gerçi doğada da doğal oluşumların sırası her sonraki basamak bir öncekinin yeniden düzenlenmesi olacak biçimde, insana doğru yükselen ışıklı bir basamaklar dizisini oluşturur ve bir öncekinin yok olması ve kaldırılmasıyla daha yüksek bir ilke meydana gelir; ama bütün bu basamaklar birbirinin dışındadır, bütün tomurcuklar birbiriyle yan yana durur: Birinden ötekine geçiş, yalnızca bu bağlamı kavrayacak düşünen tin için vardır.". Daha detaylı bilgi için bakınız: Hegel, 2020.

İktisadî düşüncenin temel ve birincil kaynağı, şüphesiz hayatın kendisi, hayatın içerisinde bulunan iktisadî faaliyetleri oluşturan pratik gerçeklerdir. Bu yönden bakıldığında, iktisadî düşünceye bir başlangıç belirlemek olanaksız denecek kadar zordur. Çünkü, insan düşüncesini yazılı tarih döneminden önceki zamanlarda izleme imkânımız bulunmamaktadır. Bu itibarla, en eski iktisadî düşünce de diğer düşünce türleri gibi, ancak yazının bulunması ile düşüncenin kaydedilebilme olanağının elde edilmesinden sonra, bilgilerimiz arasına girmektedir. Bu tür iktisadî düşünce, örneğin, Brahman'ın Veda'sı gibi mukaddes yazılarda veya dinî mevzuatta mevcut bulunmaktadır (Selik, 1988: 5).

İktisat tarihinin nerede ve ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. İktisadi düşünürlerin bir kısmı iktisat tarihinin; Eski Mısır, Hindistan, Çin ve Babil gibi uygarlıkların döneminde ortaya çıktığını savunmakta iken; diğer bir kısmı ise, iktisat tarihinin Batı'da Eski Yunan döneminde özellikle Aristo'nun fikirleriyle başladığını savunmaktadır. İktisadın başlangıcını Eski Yunan olarak kabul eden düşünürlere göre, Eski Yunan uygarlığı öncesi dönemdeki iktisadi uygulamaların temelini, dini ve geleneksel kurallar oluşturmaktadır. Bu nedenle bu düşünürlere göre, bu uygarlıklarda ekonomik gelişmeler görülse de iktisat tarihinin başlangıcı olarak kabul edilecek nitelikte olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak tarihin 'başlangıcı bulunmayan bir inceleme' olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. Dolayısıyla, iktisadi düşüncenin insanlığın varoluşu ile birlikte ortaya çıktığını düşünmek daha mantıklı bir yaklaşımdır. Dahası Eski Yunan Uygarlığı öncesindeki dönemlerde Babil, Eski Mısır ve Hindistan'da ekonomik anlamda ileri seviyede ihtişamlı uygarlıkların olduğu bilinmektedir (Savaş, 1997: 1-4).

Bu çalışma insanlığın var olduğu ilk zamanlardan bu yana kişisel ya da toplumsal ihtiyaçların karşılanması için yapılan iktisadi faaliyetlerin gelişiminin, ilk çağlardan günümüze nasıl uzandığını ve bugün iktisatta hala geçerli olan teorilerin temelini nasıl oluşturduğunu gözlemlemektedir. Çalışmada yukarıda bahsedilen görüşler çerçevesinde iktisat tarihi Eski Yunan Uygarlığı Öncesi ve Eski Yunan Uygarlığı Dönemi olmak üzere iki ayrı dönem olarak ele alınarak bu dönemlerde ortaya atılan iktisadi düşünceler, yazılan eserler, uygulanan kanunlar ve ekonomik kurallar incelenecektir. İlk olarak Eski Yunan Uygarlığı dönemine kadar süregelen medeniyetlerde görülen ekonomik faaliyetlerin dayanakları olan dini öğretiler, kurallar, kanunlar ve dönemin düşünürlerinin fikirleri değerlendirilecektir. İkinci olarak iktisatçıların çoğunluğu tarafından iktisat tarihinin başlangıcı olduğu kabul edilen dönem olan Eski Yunan Uygarlığı dönemi; dönemin ünlü düşünürleri Aristo, Platon, Hesiod, Xenophon, Demokritos ve Aristophanes'in eserleri ve ortaya koymuş oldukları fikirler çerçevesinde ele alınarak bu eser ve fikirlerin günümüz iktisadi üzerindeki etkileri tartışılacaktır. Sonuç olarak ilk çağda ortaya çıkan iktisadi düşünceler ve bu düşüncelerin iktisat bilimine katkıları üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

2. Eski (Antik) Yunan Uygarlığı Öncesi Dönem

İlk Çağ uygarlıklarının temeli, toplulukların hareketlilik miktarını azaltarak, daha uzun süre için tek bir yerleşmesi anlamına gelen ortak yerleşik yaşama geçişi ile

atılmıştır. Daha önceleri sürekli göç eden topluluklar, istikrarlı bir yaşam sürebilmek için coğrafik koşulları uygun olan bölgelere yerleşmeyi istemiştir. Kendilerine uygun bölgeleri seçen gruplar, düzenli ve güvenilir bir yiyecek kaynağı üretme ihtiyacı hissetmiştir. Bu nedenle mahsul yetiştirmeye uygun tarlalar; varsa tarlalarda, yoksa ormandaki ağaçları keserek elde ettikleri tarıma uygun arazilerde tarım faaliyetleri yürütmüşlerdir. Tarıma elverişli olmayan kırsal kesimlerde ise sağımlı, çift sürme ve etleri için hayvan yetiştirmek suretiyle hayvancılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır (Hirst, 2019). Tarımsal nüfusun, tarım dışı nüfusu besleyebilmesi sınırlı olmuştur. Genel olarak ilk çağ toplumlarında köylüler toprağın sahibi olmamış, büyük toprak sahiplerine bağlı yaşamışlardır. Genel olarak köylüler, ağır vergi altında ezilen yoksul konumda olmuşlardır (Heilbroner, 1968:27-28).

Tarım ve hayvancılıkta ilerleyen toplumlar, maden ocaklarında yer alan kalay, bakır, bronz, altın, gümüş, demir ve diğer metalleri çıkarmışlardır. Çıkarılan bu metaller ile metal ve alaşımların, cevher veya metal içeren ham maddelerden, kullanım sürecine uygun kalitede üretilmesini sağlayarak metalurji veya diğer adıyla metal biliminde gelişmişlerdir. Metalleri kullanılarak günlük hayatlarında gereksinim duydukları alet ve makineleri icat eden uygarlıklar tekstil veya seramik üretimi, mücevher üretimi ve el sanatları gibi dallarda uzmanlaşmaya gitmişler ve bu dallarda yeteneği olan ve zamanının bir kısmını veya tamamını ayırabilen kişileri eğiterek iş bölümü kavramını geliştirmişlerdir (Hirst, 2019).

Sulamaya elverişli arazilerin kıyısında bir araya gelen boyların, tarım ve tarım dışında yapılan tarımsal faaliyetler dolayısıyla sanatkârların, tüccarların ve toplumun diğer kesimini oluşturan bireylerin tümünün bir arazi etrafında toplanması ile birlikte beliren uygarlıklar, zaman içerisinde ellerinde bulunan hammaddelerin azalması ve toprakların artık bireyleri beslemeye yeterli olmaması sebebi ile yayılımcı politikalar izlemiştir. Gittikçe ulaşabileceği büyüklüklere ulaşan uygarlıklar ekonomik açıdan toprağın daha verimli işlenmesi, madenlerden tarım aletleri yapımı ve ekonomik anlamda organize olmaya yönelmişlerdir (Yılmaz, 2002: 84).

Oluşturmuş oldukları organizasyonlarla birlikte gelişen uygarlıklarda ekonomik (parasal) güce dayalı yeni bir sosyal yapı da ortaya çıkmıştır. Krallar ve sosyoekonomik üstünlüğü olan rahipler, hükümet yetkilileri ve savaşçı askerler topluma hükmetmiştir. Ortaya çıkan bu üst sınıfta; özgür insanlardan oluşan çiftçiler, yetenekli (zanaatkâr) esnaflar ve zanaatkârlardan oluşan büyük grup bulunmaktaydı. En alt kısımda ise bir köle sınıfı mevcuttu (Vurusic, 2019).

İlk Çağ medeniyetlerinde ekonomik kurumlar ve statüler, uygarlıklar arasında farklılık arz etse de genel olarak İlk Çağ ekonomileri güçlü bir şekilde toplumun geleneklerinin ve daha zayıf bir şekilde dini inançlarının etkisi altında kalmış kurum ve statüleri içermektedir. Toplumdan topluma şartları ağırlaşp hafifleşmekle birlikte kölelik statüsü her toplumda mevcut bulunmaktadır (Taş ve Günay, 2015: 148).

Ticaretin gelişmesi ile uygarlıklara göre farklılık gösterse de devlet ekonomiyeye müdahil olmaya başlamıştır. İlk Çağ'daki batı medeniyetlerinde devletin ekonomideki rolünün doğu medeniyetlerine göre daha az olduğu bilinmekle birlikte, İlk Çağ medeniyetlerinin ekonomik açıdan otoriter olduğu bilinmektedir. Bu açıdan İlk Çağ medeniyetlerinin kurumsal ve statüsel özellikleri toplumlar arasında farklılık gösterse de genel olarak daha çok geleneklerin ve daha az dini inançların temelinde oluşmuş toplum olmaları sebebiyle; kurumlar, statüler ve iktisadi düşünce açısından ortak özellikler kazandıkları görülmüştür. Bu ortak özellikleri sınıflandırdığımızda şu şekilde maddeler ortaya çıkmaktadır (Taş ve Günay, 2015: 148-150):

- İlk Çağ ekonomilerinde işgücü piyasası bulunmamaktadır.
- İlk Çağ ekonomilerinde sermaye birikimi bulunmamaktadır.
- İlk Çağ ekonomileri teknolojik anlamda sınırlı bir ilerleme göstermişlerdir.
- İlk Çağ toplumunu oluşturan fertlerin, doğdukları andan itibaren ya da daha sonra kazandıkları olumlu ve olumsuz ayrıcalıkları bulunmamaktadır.

Eski Yunan dönemi öncesindeki uygarlıkların iktisadi ve ekonomik uygulamaları, iktisadi düşüncenin gelişmesine tam olarak katkı sağlamış olmasa da bu uygarlıklarda var olan iktisadi prensipleri göz ardı etmek ve bu medeniyetlerdeki gelişmeleri yok saymak doğru olmayacaktır.

Antik çağda doğu toplumlarının iktisadi uygulamalarının iki temel dayanağı bulunmaktadır. Birincisi, kutsal kitapların ahlaki kural ve öğretilerine aittir. İkincisi ise, devlet yönetimine dair bazı kurallar ve değerlendirmeler içerisinde yer alan iktisadi ve mali kurallar ile alakalı dönemin düşünürlerinin katkılarıdır (Erdem, 2012: 7).

Eski Mısır ve Mezopotamya'da dini içeriğe sahip olan yönetim tarzının sorgulanması veya geleneksel temellere dayanan üretim ve bölüşüm kurallarının tartışılması, hem tanrı kralların takdirine karşı isyan hem de var olan geleneksel düzene karşı işlenen bir suç sayıldığından günah olarak nitelendirilmekteydi. Bu açıdan ilk kentlerin ve kent devletlerinin kurulduğu Mısır ve Mezopotamya gibi Doğu medeniyetleri, iktisat mantığını bir düşünce faaliyeti olarak benimsememiş olsa da, dini ve geleneksel değerleri çerçevesinde kendilerine özgü iktisadi uygulamalar geliştirmiştir. İnsanlık tarihinin en gelişmiş siyasi organizasyonu olma özelliği taşıyan devletleşme düşüncesinin sonucunda, Mısır ve Mezopotamya'da ortaya çıkan büyük devletler, farklı ekonomik uygulamalar ortaya koyarak devirlerinin en önemli büyük ekonomilerini meydana getirmiştir. M.Ö. 8000. yılda Doğu medeniyetleri üretim biçimlerini geliştirirken, M.Ö. 5000'li yıllara kadar batıda tarım ile ilgili devrim niteliğinde bir gelişme gözlenmemiştir. Bu açıdan antik çağda ilk ekonomi uygulamalarının doğuda başlayıp gelenekselleştiğini söylemek mümkündür. Doğudan batıya yayılan tarımda üretim devrimi; batının coğrafi şartları, ekonomik kaynaklarının özellikleri ve batı gelenekleri ile içselleşerek kendi özgün şekline bürünmüştür (Günay, 2015: 47).

Çin ve Hindistan'da kurulan uygarlıklara bakıldığında, iktisadi ilkelerinin çoğunlukla ahlaki geleneklere dayandığı görülmektedir. Eski Hindistan'ın dini

düzenlemeler ile birtakım iktisadi kurallar belirlenmiştir. Dini kuralların temelini oluşturan kutsal metinlerinden biri olan Vedalar'da faiz, vurgunculuk ve tefecilik gibi konular üzerinde durularak, bunları yasaklayan düzenlemeler yapılmıştır. Çin'de ise ahlaka dayalı iktisadi ilkelerin Konfüçyüs'ün düşünce ve öğütleri etrafında şekillendiği gözlenmiştir. Konfüçyüs öğretilerinde, atalara saygıyı öğütlerken, toplumsal değerleri oluşturan geleneklere de saygı duyulmasını istemekteydi. Konfüçyüs'ün ortaya koyduğu felsefi düşünceler; toplumsal ve politik sorunlar, doğru ve adil yönetim gibi konular, aile ve toplum değerleri ile ilgili yargılardan oluşmaktaydı. Konfüçyüs devletin iktisadi hayata müdahalesinin yoğun olmaması ve devletin halkla rekabet etmemesi gerektiği fikrindeydi. Bunların yanında, aileler üzerinde yük oluşturmaması açısından düşük vergi toplanmasını savunmaktaydı. Vergilerin düşük olması sonucunda halkın daha çok çalışıp üretimde artış sağlayacağına inanmaktaydı (Günay, 2015: 47; Erdem, 2012: 8-9).

İktisadi düşünce tarihi açısından Eski Çin'in en önemli düşünürü şimdiki zamandan yaklaşık 2700 yıl önce yaşamış olan Guan Zhong'dur. Guan Zhong, *Guan Zi* isimli kitabında devlet görevlerinden yalnız yürütme alanındaki idari kuruluş ve faaliyetleri içine alan dar anlamdaki kamu yönetimine ilişkin görüş ve esasların dışına çıkmaktadır. Guan Zhong'un bu kitabında, arz ve talep teorisi, miktar teorisi, konjonktürel dalgalanmalara ilişkin mali politika ve piyasanın işleyişine ilişkin görüşleri bulunmaktadır. Guan Zhong'un iktisadın gündemini bugün de ilgilendiren konuları ele aldığı görülmektedir (Erdem, 2012: 9; Berkün, 2017: 640).

Konfüçyüs ile aynı dönemde Hindistan'da yaşayan Buda, öğretilerinde; paylaşım ve kişilerin devlete olan vergi borcu üzerinde durmuştur. Buda'ya göre insan, kendi ihtiyacı ve devlete ödediği vergi dışında elinde kalanları fakirlerle paylaşmalıydı. Hindistan'ın iktisadi uygulamalarının Buda'nın fikirleri temelinde oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple Hindistan'da ortaya çıkan kast sistemi⁴, kast sisteminde yer alan sınıfların görevleri, ekonomik faaliyetlere kimlerin dâhil olacağı ve elde edilen gelirlerin sınıflar arasında paylaşımının nasıl yapılacağı Budizm ile tekrar şekillendiği söylenebilmektedir⁵ (Günay, 2015: 47-48).

Buda'nın yanı sıra M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllarda Eski Hindistan'da yaşamış olan geleneksel olarak Kautilya veya Vishnugupta olarak tanımlanan ünlü düşünür ve devlet adamı Çanakya (Chanakya); etkin ve sağlam bir devletin temellerinin nasıl olması gerektiğini anlatan *Maddi Kazancın Bilimi (Arthashastra)* isimli kitabında devlet idaresi ve siyasal iktisada ilişkin görüşlerini bildirmiştir. Bu eserinde dış siyaset ile iktisadi çıkarlar arasında bağlantı kurmuştur. Halkın refahının sürekli

⁴ Kast sözcüğü, Portekizce'den (casta; ırk, soy) geçmiş bir kelime olup “ayrıcılıklar bakımından yukarıdan aşağı doğru kesin ölçülerle sınırlanmış bulunan, en koyu biçimiyle Hindistan'da görülen toplumsal sınıfların her biri” olarak tanımlanmaktadır. Kast piramidi sırayla Brahman (din adamları), Kshatriya (askerler), Vaişya (tüccarlar), Şudra'dan (işçiler) oluşmaktadır. Daha detaylı bilgi için bakınız: Büyükbahçeçi, 2016.

⁵ Budizm, “Kast Sistemine” (sınıf ayrımı) karşı çıkmaktadır. Buna karşın bu sistem Karma öğretilerinde yer almaktadır. Budizm ile kastı ne olursa olsun herkese kucak açılması öğütlenmiştir. Budizm ve kast sistemi arasındaki hakkında daha detaylı açıklama için bakınız: Kutlutürk, 2019.

olmasını sağlamak için piyasalarda istenilen kalitede uygun fiyata yeterli miktarda mal bulunması prensibi ile ithalatı savunmuştur. Karşılaştırmalı üstünlük teorisinin temellerini atmıştır⁶. Aynı zamanda ideal bir vergileme sistemi için vergileme ilkelerini de belirlemektedir. Çanakya, işçinin ürettiği malın piyasa değeri ile işçinin ücreti arasında bir ilişki kurmakta ve malın piyasa değerini de maliyeti ile ilişkilendirmektedir (Erdem, 2012: 8). Arthashastra siyaset sanatı üzerine yazılmış önemli bir tarihi belge niteliği taşımaktadır. Hükümdarın etkin bir şekilde ülkeyi nasıl yönetmesi gerektiği konusunu işlemektedir. İstikrarlı bir ekonominin sürdürülmesi için yapılması gerekenler, vergiler, tarım, sulama, madencilik, para basma, üretim, ticaret ve servetin yeniden dağılımı ile bir kralın sorumlulukları, görevleri ve ekonomik ahlak, yapının başlıca konularını oluşturmaktadır. Bu nedenle de yazılmış ilk “politik iktisat” kitabı olarak tanımlanmaktadır (Tomanbay, 2019: 35).

Ekonomilerine dini prensipler ile yön veren bir diğer uygarlık da İbraniler olmuştur. İbraniler ekonomilerine peygamberlerine gelen vahiyler ile yön vermektedir. Kutsal kitapları olan Tevrat; mülkiyet, kâr, faiz ve tefecilik gibi konulara ilişkin hükümler barındırmaktadır. Ayrıca Tevrat’ta adil paylaşım ve bölüşümlerle ilgili prensipler de bulunmaktadır. Dini temelli helal haram ölçütüne göre belirlenen ekonomik prensipler Yahudiler arasında geçerli olurken, Yahudi olmayanlara karşı uygulanan kurallar kâr zarar esasına göre belirlenmekteydi. Yahudilerde dini prensipli ekonomik faaliyetlerle, ahlaki sonuçlara ulaşmak, sınıflar arasında bulunan yapıyı devam ettirmek ve geleneksel üretim biçimini muhafaza etmek amaçlanmıştır. Yahudilere ait kaynaklara bakıldığında bu toplumlarda, ekonomik olayları doğru bir biçimde açıklayan bilimsel bilginin gelişmediği gözlemlenmektedir (Günay, 2015: 48).

Bir Mezopotamya devleti olan Sümerler’de her şey tanrı adına tapınağa ait bulunmaktaydı. Bu durum günlük hayatın işleyişinde ve ekonomideki kuralların din temelinde olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. İktisadi düşünce tarihinde önemli yer edinmemiş olsa da Sümerler yazıyı icat etmeleri sebebiyle tarihte büyük önem arz etmektedir. Yazının icadı ile tarihe ışık tutulmuş ve bilim alanlarında ilerleme sağlanmıştır. Bugün ekonominin yazının icat edilmesiyle başladığı kabul edilmektedir.

Sümer ekonomik sisteminde tanrılar için yapılan tapınaklar ekonomik sistemin merkezini oluşturmaktaydı. Toprağı işleyen halk topraktan elde ettiği ürünlerini ihtiyacını karşılayacak kadar kendine ayırmakta, kalan kısmını tanrılar için yapılmış tapınaklara teslim etmekteydi. Tapınak ekonomisine bağlı olarak teslim edilen malları tapınaktaki rahipler kayıt altına almaktaydı. Teslim aldıkları malları kaydetmek için Token sistemini kullanmakta olan rahipler teslim edilen malı simgeleyen Token’ların kil tablet üzerine baskılarını alarak ilk yazılı muhasebe kayıtlarını oluşturmaya başlamışlardı (Şeker ve Şeker, 2019: 115).

⁶ Çanakya’nın ifade ettiği karşılaştırmalı üstünlük kavramı daha sonra 1817 yılında David Ricardo tarafından geliştirilerek “Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi” olarak literatüre girmiştir. Daha detaylı açıklama için bakınız: Ricardo, 1817.

Bir diğer Mezopotamya devleti olan Babil’de ise, Babil kralı Hammurabi dinden bağımsız olan iktisadi kurallar içeren ilk yazılı yasaları uygulamaya koymuştur. Hammurabi kanunları Mezopotamya’da ortaya çıkan iktisadi düşünceyi gösterdiği için iktisat bilimi açısından değerlidir. Dönemin iktisadi uygulamalarını gösteren bu yasalar; faiz, kredi, ücret ve çalışma süreleri ile ilgili kararları kapsamaktadır. Faiz hadlerini yükselten tefecilere karşı halkı korumak için Hammurabi tarım alanında maksimum %12-25 arasında, madenlerde ise %33’e kadar faiz alınabileceği kuralını getirmiştir. Sosyal ve ekonomik dengeyi sağlamak adına serbest iktisadi ortamda güçsüzleri koruma amacı taşıyan kanunlar, müdahaleci bir devlet anlayışının sonucudur. Bu kanunlarla, mülkiyet ve mülk sahiplerinin hakkı koruma altına alınmıştır. Mezopotamya’nın zenginliğinin tarım olması sebebiyle Hammurabi kanunlarında; çiftçilerin görevleri, çiftçilerin borçları, sulama, mevsim işleri için rençper kiralama gibi tarımsal kurallara ilişkin ayrıntılı hukuki düzenlemelere yer verilmiştir. Ayrıca çiftçilerin ve yarıcılarının toprak sahipleri ile olan üretim ilişkilerine de yer verilmiştir. Hammurabi kanunlarında borçlulara ilişkin hükümler de bulunmaktadır (Günay, 2015: 49-50). Hammurabi Kanunlarında yer alan *“bir kişinin borcu olup, iklim değişikliklerinin tarımsal araziyi sular altında bıraktığı veya ürünü mahvettiği ya da kuraklığın o yılın mahsulünün alınmasına engel olduğu durumda, söz konusu yıl için, borçlunun alacaklısına ne borcunu ne de faizini ödeyeceği”* hükmü (Bahçe, 2017: 55-56) bu kanunların güçsüzün yanında olma amacı taşıdığını göstermektedir.

Eski Yunan uygarlığı öncesi dönemdeki iktisadi uygulamaların temelini, dini ve geleneksel kuralların oluşturduğu görülmektedir. Bu nedenle bu uygarlıklarda görülen ekonomik gelişmelerin iktisat tarihinin başlangıcı olarak kabul edilecek nitelikte olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak genel olarak söylenebilecek olan, toplumsal yaşantının ilk çağlarından itibaren ortaya çıkmış bulunan iktisadi sınıflaşmanın devamını sağlamayı amaçlayan statükocu bir düşüncenin bu dini ve geleneksel kurallarda etken unsur olduğu görülmektedir. Böylece ilk çağ yaşantılarına bakıldığında günümüze kadar gelen çabaların başlangıcını görmek mümkün olacaktır (Kumbaracıbaşı, 1976:23).

3. Eski (Antik) Yunan Uygarlığı Dönemi

Antik Yunan medeniyetinin bugün ki Yunanistan toprakları ile çevresinde yaşayan toplumların kurduğu ve MÖ 756 ile MÖ 146 tarihleri arasında hüküm sürdüğü düşünülmektedir. Antik Yunan uygarlığının klasik çağı olan en güçlü dönemi MÖ 5-4. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir (Caner, 2015:108). Antik Yunanlılar, onlara atfettiğimizden daha karmaşık bir toplumda yaşamışlardır. Dahası, onlar yalnızca sosyal ve fiziksel sorunlara uygulanan teoride kaydedilen ilk adımları geliştirmekle kalmamış; bir adım daha ilerleyerek metodolojiyi ya da teorilerin nasıl türetileceği, geliştirileceği veya formüle edileceğine dair teori geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri bu teoriyi önemli problemlerine uygulamışlardır. Onların ekonomik düşüncelerinin ihmal edilmesine yol açan şey, yalnızca önemli ekonomik sorunlarının olmadığı varsayımı olmuştur. Geçtiğimiz yüzyıl boyunca arkeolojik kanıtlar biriktikçe, klasik dünyaya olan ilgi ahlak felsefesinin sınırlarının ötesine geçmiştir. Bu kanıt, Yunanlıların ağırlıklı olarak tarımsal bir toplulukta yaşadıkları ve yalnızca önemsiz

ticari faaliyetlerin olduğu yönündeki eskiden yaygın olan görüşten çok farklı olduğunu göstermektedir. Böylece Yunanlıların büyük ölçekli ticari kolonizasyon, yaygın gemicilik ve belirli bölgelerde endüstriyel üretim sürdürdüğü ve buna eşlik eden siyasi ve ekonomik sorunlar yaşadığı da ortaya çıkmaktadır. Bu ticari faaliyetin kayıtları ve bunun doğurduğu sorunlarla baş etme yöntemleri, birbirini izleyen düşünce ve ekonomik yönelim dönemlerinin süzgecinden geçmiştir (Lowry, 1958: 62-63).

Eski Yunan topraklarının dağlık olması ulaşımda denizin önemini artırmıştır. Bu coğrafi durum hem Yunan toplumunu denizciliğe teşvik etmiş hem de küçük bağımsız şehir devletlerinin teşekkülünü desteklemiştir (Güran, 1999: 11). Eski Yunan'da köylerde tarımsal üretim gerçekleşirken, şehirlerde iktisadi hayat ticaret ile yürütülmekteydi. Örnek olarak, Yunanistan Pire limanında dünyanın her tarafından gelen mallar, İtalya'dan tahıl, Girit'ten maden, Mısır'dan kitap ve Uzakdoğu'dan parfümler bulunmaktaydı. İsokrat, Panegyricus adlı eserinde; "Dünyanın dört bucağından birer birer alınması zor olan malları Atina'da almak çok kolaydır" demektedir (Heilbroner, 1968: 29). Eski Yunan'da denizcilik ve deniz ticaretinin gelişmesi, tüccarlara büyük servet kazandırdı ve bu da toprak sahibi aristokrasinin siyasi gücüne meydan okuyacak kadar güçlü bir sınıf haline gelmelerini sağlamıştır. İki sınıfın çatışması, daha sonra ciddi bir çatışmaya dönüşen, neredeyse tam bir feodal yönetici sınıfının çöküşüne ve zengin tüccar sınıfının zaferine yol açmıştır. Aslında, Atina'da uygulanan demokrasi, büyük ölçüde ticaret sınıfının çıkarlarının bir ifadesiydi. Yunan toplumunda ve özellikle Atina Devleti'nde yeni durum, kölelerin ve fakirleşmiş köylülerin ve zanaatkârların varlığıyla karmaşık hale geldi. Tabii ki, zanaatkârlar ve köleler böyle bir demokraside yer almıyorlardı. Köleler sadece sivil ve diğer haklardan yoksun bırakılmadılar, aynı zamanda vatandaşlık statüsü bile verilmedi. Yeni sosyo-politik-iktisadi düzenlemeler, yasa koyucuları, politikacıları ve filozofları, değişen toplumdaki kaynaklanan ekonomik ilişkilerin düzenlenmesi için ilkeler geliştirmeye zorlamıştır (Mehari, 2002:23-24).

Antik Çağda Eski Yunan'da ekonomik faaliyetler düşünürlerin fikirleri çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Antik çağın Yunan filozoflarının ortak temelde paylaştığı bir takım ekonomik kavramlar bulunmaktadır. İçinde buldukları dönemlerle ilgili fikirlerini çeşitli eserlerde ayrı ayrı dile getirseler de bazı kavramlar üzerinde ortak fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu fikirleri altı ana başlık altında toplamak mümkündür (Cengage, 2019):

- *Yeterlilik:* Yunan filozofların çoğu çabalarını "iyi hayatı" keşfetmeye adanmıştır. Ekonomik faaliyet, temel ihtiyaçların karşılanması için bir yoldu ve genellikle ekonomik faaliyetler alt sınıflar tarafından gerçekleştirilirdi. Yunanlı filozoflar, zorunluluk ve basit konforun ötesinde sermaye birikimini iki ana nedenden ötürü küçümsemişlerdir:

- i. Servet kazanma konusuna odaklanma, diğer önemli faaliyetlerden uzaklaşmaya neden olmaktadır.

- ii. Servet kazanmanın diğer bir komşunun zararına olduğu düşüncesi hâkimdi.

- *Ticaret ve faizcilikten hoşlanmama:* Yunan filozoflar, ihtiyaçların sağlanması için takas gereksinimleri olduğunu kabul ederken, ticaretin meslek olarak ve kazanç elde etmek için yapılmasını küçümsemişlerdir. Herhangi bir gerçek mal veya üretim içermeyen, başka birinden para almayı içeren, faizle borç verme anlamına gelen faizcilik en kötü ticaret şekliydi. Paranın bu şekilde kullanılması, temel ihtiyaçları karşılamak için değişimi kolaylaştırmak amacına karşıydı.
- *Yoksulluk:* En temel ihtiyaçların karşılanmasının ötesinde, zenginlik ve yoksulluk göreceli kavramlar olarak görülmüştür. Bir kişinin bol miktarda maddi mülkiyetinin olmasına rağmen, memnun olmak için istedikleri, elindeki maddi araç miktarını aşarsa kişi yine de fakir sayılmaktadır. Buna karşın çok az maddi mülkiyete sahip kişiler, temel ihtiyaçlarının karşılanmasından memnunsalr ve mütevazı isteklere sahiplerse fakir sayılmamaktadır.
- *Gerçek anlamda ölçülen servet:* Bir şeyin zenginliği temsil etmesi için hem gerçek (parasal olmayan) hem de faydalı olması gerekmektedir. Para, işlemleri kolaylaştırmak için gerekli bir takas aracıdır. Ancak para herhangi bir ihtiyacı karşılamadığı için en iyi ihtimalle insanların neler kazanabileceğini temsil etmektedir. Yunan filozoflar servetin pazarda değiş tokuş edilebilir bir şey olması gerektiğini savunmuşlardır. Örneğin, ihtiyaç anında eşlik eden ve arkadaşlık sağlayan, yanında kendini rahat hissettiğin arkadaşlar da fayda sağladığından zenginlik olarak görülmelidir. Buna karşılık, tarımsal araç gibi ticari bir mala sahip olan ancak bu malın nasıl kullanılacağını veya satılacağını bilmeyen bir kişi için elindeki bu mal servet sayılmamaktadır.
- *İş bölümü ve ticaret:* Gerekenden çok fazla birikimden ziyade, Yunan filozoflar uzmanlaşmanın, tamamen kendine güvenmekten (ya da ülkenin kendi kaynaklarına güvenmesinden) daha verimli bir üretim yöntemi olduğunu kabul etmiştir. Uzmanlaşmadan doğan üretim fazlası, ihtiyaçları karşılamak için gerekli olan malların temini bakımından adil ticaret biçimini mümkün kılmaktadır.
- *Sınırlı dış ticaret:* Yunan filozoflar, ihtiyaçları karşılamak için mal edinmenin ve bireylerin mütevazı rahatlığının sağlanmasının bir yolu olarak dış ticaret yapılmasını kabul etmiştir. İhracat, ülkede ihtiyaç duyulmayan mallar ve üretimi fazla olan malların fazla kısmı ile sınırlandırılmalıdır. Faydalı amaçlara yönelik ithalatlara izin verilmelidir. Ancak ithalatla lüks mallar temin edilmemelidir. Yabancı tüccarlara maruz kalmanın halkın ahlakını bozması ve onların dikkatini dağıtabilmesi ve insanları daha yüksek refah arayışına yönlendirmesi konularında endişeleri bulunmaktadır.

Bu görüşler temelinde Eski Yunan'daki Antik Çağ düşünürlerinin iktisadi görüşleri, Sokrat (Sokrates) öncesi ve Sokrat sonrası olarak iki döneme ayrılarak incelenmektedir. Sokrat öncesi dönemdeki düşünürlere ait eserlerin, çeşitli savaşlar sırasında yok olduğu bilinmektedir. Sokrat öncesi dönem düşünürlerinin iktisadi konulara ait görüşleri, ikinci veya üçüncü el kaynaklardan aktarımlar biçiminde iktisadi düşünce tarihi literatürüne girmiştir. Fakat Sokrat sonrası döneme ait iki önemli filozof olan Platon ve Aristo'nun iktisadi konulara ait görüşleri, kendilerine ait eserlere dayanması ve özgün olması sebebiyle farklılık arz etmektedir. Diğer bir taraftan, bugünkü ekonominin temellerindeki iktisadi düşüncelerin Eski Yunan'da yalnızca bu iki düşünürden kaynaklandığı fikri yakın zamanda eleştirilmiştir. Bu

kapsamda, diğer Eski Yunan düşünürlerinden olan Xenophon'un ve Hesiod'un iktisadi konulardaki görüşlerinin dönemlerindeki düşünürlerin görüşlerinin⁷ çok daha ilerisinde olduğu yönünde yorumlar yapılmıştır (Ökte, 2008: 44).

3.1. Aristo'nun İktisadi Görüşleri

Aristo, M.Ö. 384'te Makedonya'da doğmuş, 17 yaşında Atina'ya gitmiş ve Platon'un akademisinde eğitim almış, burada 20 yıl boyunca önce öğrenci sonra da öğretmen olarak yer almıştır. Ahlak ve politika konusunda eserler yazmıştır (Yalçın, 1983:71-72). Eski Yunan filozoflar ile Hint kanun koyucular arasında iki tarafın da iktisat çalışmalarını bir etik ve siyaset alt kümesi olarak görmeleri açısından ilginç bir paralellik bulunmaktadır. Çünkü herkes, insanın nihai ideali başarması ve gerçek mutluluğu yakalaması konusunda bir kaygı duymaktaydı. Bu açıdan Yunan filozofu Aristo'nun söylemlerinde sıklıkla, mutluluk ve zevk/acı ikilemi sorununun insan yaşamı için hayati öneme sahip olması nedeniyle ekonominin etik ve politika disiplinleri ile yakından bağlantılı olduğu görülmektedir. Aristo'ya göre ekonomi, insan yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır ve bu nedenle ekonomi konusundaki yazılarının neredeyse tamamı *Politika* ve *Etik* kitaplarında yer almaktadır. Bu kitaplardaki görüşlere bakıldığında, Aristo'nun bugünkü modern iktisat teorisinin bazı analitik kısımlarının uzak öncüsü olduğunu söylemek mümkündür (Ambirajan, 1997: 30). Aristo'nun önemli ekonomik kavramları, *Politika* adlı eserinde bulunur, bazıları *Nikomakhos'a Etik*te ve birkaç tanesi de *Retorikte* yer alır. *Politikada*, değişim analizi ve para teorisi gibi konuları ele almıştır. Tartışmasının değeri, argümanlarının mantıksal analize dayanması gerçeğinden gelir.

Aristo, MÖ 330'da yazdığı *Politika ve Etik* eserinde değiş-tokuş, para, fiyatlar ve değer gibi ekonomik konuları ele almıştır. Aristo'nun değiş tokuşa olan ilgisi, özel mülkiyetin varlığını öngörür; özel mülkiyet verimliliği artırdığı için iyidir, oysa Platon daha çok kolektif mülkiyeti desteklemeye eğilimlidir. Aristo, bir malın başka bir mal ile değiş tokuşunu doğal olarak görür. Böyle bir değiş tokuş, insan ihtiyaçlarının sınırlı olmasından dolayı sınırlıdır. Bir kişi çok büyük miktarda değiş tokuş yaparsa, zararlı olabilir veya en azından faydalı olmayabilir. Para içeren değiş tokuş doğal değildir, ancak başka bir malı almak için para elde etmek amacıyla satmak, yine de gerekli bir değişim şeklidir. Usury, yani faiz elde etmek için para verme, bir tür bozulmuş değişim biçimidir. Mahsullerin ve hayvanların çoğalması doğaldır, ancak para için bu geçerli değildir. Para, bir takas aracı olması için ortaya çıkmıştır. Faize bu negatif bakış uzun süre devam etmiştir (Sandelin, Trautwein ve Wundrak, 2014:6).

Aristo yazmış olduğu *Ekonomi* adlı eserinde ev ekonomisinin idaresi üzerinde durmuştur. Aristo'ya göre ev ekonomisi yönetilirken dikkate alınması gereken dört ayrıntı vardır (Aristoteles, 2016: 28-29):

“Birincisi evin geçimini sağlamak, ikincisi elde edilen malları korumaktır. Aksi takdirde elde etmek elekten su geçirmekten ya da içine konulduğu kabın altında bir

⁷ Xenophon'un ve Hesiod'un iktisadi konulardaki görüşleri hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: Savaş, 1997; Atar, 2020.

delik bulunan meşhur şarap kabından farklı bir avantaj taşımaz. Üçüncü ve dördüncü olarak mallarını nasıl kullanacağını bilmek ve evin düzenini sağlamak gelmektedir. Bunlar elde etmenin ve korumanın sonuçlarıdır.”

Aristo'nun ve diğer tüm erken ekonomistlerin temel amacı, hane halkı yönetimini incelemek ve kıtlıkla mücadele için kurallar koymaktı. M.Ö. 800 ile 400 yılları arasında Antik Çağ toplumlarının çok ciddi kıtlıklar yaşadığı ve farklı düşünürlerin bu sorunu farklı şekillerde ele alarak çözmeye çalıştığı görülmektedir. Yunan filozoflar kıtlığı çözmek için, spesifik olarak servet edinmenin (Aristo) veya mal talebinin azaltılması yoluyla ekonomik konularda ölçülülük önermişlerdir. Hem Platon hem de Aristo, servetin sadece güç ve dayanak sağlamak için gerekli olduğunun farkındaydı. Platon ve Aristo, bir insanda giderek artan zenginleşmenin gerçek anlamda iyilikten ziyade kötülük olduğuna ikna olmuşlardır. Aristo'nun adalet kavramının gelişimi, bir kişinin servetini paylaşma anlayışını kapsayan ölçülülük fikrinden ortaya çıktığı bilinmektedir. Aristo'nun adalet kavramını geliştirmesinin sebebi; verimlilik uğruna, toplumda derecelendirmenin gerekli hale gelmesi ve derecelendirmenin bir kez var olması durumunda, zulmü ve zayıfları sömürmeyi önlemek için tedbir alınmasının gerekliliğidir. Aristo'nun yanı sıra Platon da, bir toplum hiyerarşik olarak örgütlendiğinde, herkesin düzenlenmiş bir planın parçası olduğunu ve elinden gelenin en iyisini yapmak için uzmanlaşabileceğini düşünmüştür (Ambirajan, 1997: 31). Toplumun hiyerarşik sınıflandırılması iş bölümü açısından etkinlik sağlarken, toplumsal derecelendirmede alt kısımda kalan zayıfların korunması için de adalet kavramı gerekli hale gelmiştir.

Aristo, 2.000 yıldan daha uzun bir süre sonra klasik ekonomistlerde ve özellikle Marks'ta da bulunan bir ayrımı kullanan ilk düşünürdür. Bu ayrım; kullanım değeri ve değişim değeri ayrımıdır. Aristo, ayakkabı örneği üzerinde durarak; ayakkabının ayağa giyilmesi halinde kullanılabileceğini yani kullanım değerine sahip olduğunu belirtmektedir. Ancak bu ayakkabı satılması veya başka bir mal ile takas edilmesi durumunda; o zaman değişim değerine sahiptir. Bu bağlamda, Aristo takasın adil fiyat kavramına da değinmiştir (Sandelin, Trautwein ve Wundrak, 2014:7).

Antik Yunan'ın en önemli iki düşünürü Aristo ve Platon'un ekonomik düşüncelerinin günümüze kadar uzandığını görmekteyiz. Aristo; ekonominin kapalı ev ekonomisi olduğunu ifade etmiş, zaruri ihtiyaçları gideren malların üretim ve mübadelesine ilişkin faaliyetlerin tabi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bunun yanı sıra sadece kazanç sağlamak amacıyla yapılan ticari faaliyetlerin de tabi olduğunu ve adilce yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu döngü üreticinin ürettiğini satması ve tekrar satmak amacı ile mal alıp ticaretini yapmak şeklinde gerçekleştirilebilmektedir. Ayrıca Yunanlıların Lidyalılardan öğrendiği para ülkede zorunlu bir değişim aracı ve değer ölçüsü niteliği taşımaktadır, ticaret paranın asıl fonksiyonunu bozmaktadır. Aristo'ya göre faiz yasaklanmalıdır. Ayrıca kişilerin mal ve hizmetlere vermiş oldukları değere bağlı olarak malın fiyatı belirlenmektedir (Turanlı, 1994: 63).

Aristo'ya göre; sınırsız para kazanma hırsı, geçici hayatı düşünüp, iyi bir yaşam yerine ölümsüz gibi hareket ederek mal mülk biriktirme çabasından başka bir şey

değildir. O'na göre gerçek servet para değil, ev ekonomisinde doğal olarak bulunan, ihtiyaçlarımızı karşılayan mal ve üretilmektedir. Bir mal üretmeyen, tabiata aykırı bir faaliyet olan mübadele yolu ile elde edilmiş para gerçek servet olamaz. Aynı şekilde hiçbir üretkenlik vasfı olmayan faiz geliri de tabiata aykırıdır. Meslekleri de tabiata uygun olan ve olmayan meslekler olarak ayırmaktadır. Hayvancılık, balıkçılık, çiftçilik gibi meslekler, insan ihtiyaçlarını karşılayan girişim olarak tabiata uygun mesleklerdir. Buna karşılık; tabiata uygun olmayan, verimli bir iş sayılmayan, mübadele ile elde edilen para kazanma hedefine yönelik olarak meslekler ise şunlardır (Yalçın, 1983:78-79):

- i. Ticaret (Gemicilik, nakliyecilik, perakendecilik),
- ii. Para ödünç verilmesi yani faizcilik,
- iii. Vasıflı veya vasıfsız işçi olarak emeğin satılması.

3.2. Platon'un İktisadi Görüşleri

Kentin günlük siyasi yaşamına yakından katılan asil bir Atinalı ailenin oğlu olarak M.Ö. 427 yılında dünyaya gelen Platon, yaşamı ve kariyeri boyunca çağdaş siyasi olaylarla ilgili derin bir endişe duymaktaydı. Ancak Sokrat'ın sorgulayıcı zekâsı ile erken yaşta tanışmasından sonra, daha geniş teorik soruşturma alanına girmiştir. Tartışmalar veya diyaloglar şeklinde yapılan bir dizi yazıyla, yeni bir kavramsal söylem biçimi kurmuştur. Platon'un düşünceleri siyaset teorisi ve sosyoloji de dâhil olmak üzere pek çok alana uzanmaktadır ve belli ekonomik olayların analizi bu alanlardaki çalışmalarının küçük bir kısmını meydana getirmektedir. Platon'a göre genel olarak toplum, özellikle de demokratik toplum, geniş kapsamlı ve radikal bir reform yapılmaksızın sosyal adaletin korunması konusunda hiçbir garanti veremeyecekti. Bu görüş, onun sosyal teorileri ve ekonomiye yaklaşımı için temel bir zemin oluşturmuştur (Gordon, 1975, 23). Aslında bir aristokrat olan Plato, kendi sınıfını desteklememiştir. Ayrıca, Atina demokrasisini beğenmemektedir, ticaretin fazlalıklarını, beraberinde getirdiği yolsuzluğu, sefaleti ve genel aşağılamayı iğrenç bulmaktadır. Atina'nın demokrasisindeki durumun ve Sparta gibi kalıtsal bir sınıfın vahşi ve zorba yönetiminin ruhsal ve romantik bir isyanı, Platon'un klasik başyapıtı olarak görülen *Republic (Devlet)* isimli eserini üretmeye teşvik etmiştir (Mehari, 2002:25). Platon bu eserinde kendi düşüncelerini hocası olan Sokrates'in ağzından dile getirmiştir (Yalçın, 1983:44).

Platon *Republic (Devlet)* adlı eserinde, ideal bir toplum modeli olan komünizm önermiştir. Bu modelde yöneticiler ve yönetilenler olmak üzere iki sınıf bulunmaktadır. Yöneticiler, koruyucular ve yardımcıları olarak ayrılırken, yönetilenler politik haklardan mahrum köylüler ve zanaatkârlardan oluşur. Platon, yönetici sınıfın iyi eğitim alması gerektiğini ve zenginliğe karşı özgür olmaları gerektiğini savunurken, bu düşünceleri mutlak iktidarın yozlaştırıcı etkilerini göz ardı etmektedir. Sonuç olarak, "Devlet" oligarşik bir yapıya dönüşmektedir (Mehari, 2002:26).

Platon'un ekonomik düşünceye katkısı temel olarak iki alanda olmuştur: iş bölümü, içsel ve dışsal motivasyonlar (teşvikler). Platon'a göre devlet, bireylerin isteklerinin fazla olmasına karşın kendi kendine yetebilirliğinin az olmasının bir sonucu olarak

ortaya çıkmaktadır. Platon devletin oluşumunu işbölümünün gerekliliği ile yakından ilişkilendirmektedir (Walendowski, 2019).

Platon, *Republic (Devlet)* adlı eserinde hayatı sürdürmek için gereken temel ihtiyaçları; yiyecek, barınmak için konut ve kıyafet vb. olmak üzere üç ana başlık altında toplamıştır. Devletin yiyecek talebini karşılamak için ürün yetiştiren bir çiftçi, barınma ihtiyacını karşılamak için konut yapan bir inşaat ustası ve giyinme gibi bedensel ihtiyaçları karşılamak için kıyafet yapmak üzere dokuma yapacak dokumacı ya da ayakkabı üretecek bir ayakkabıcıya ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Bu halde Platon'a göre en yalın haliyle devlet, dört veya beş üretim elemanından oluşmalıdır. Burada Platon'un değindiği diğer bir sorun ise kimin ne şekilde üretim gerçekleştireceğidir. Herkes her ürünü kendi için bireysel olarak mı üretecek yoksa ürettiği şeyleri diğer herkesin ortak kullanımına mı sunacaktır? Platon bunu şu şekilde ifade etmiştir (Bloom, 1991: 46):

“Örneğin bireysel olarak bir çiftçi, kendi ihtiyaç duyduğu yiyeceğin dört katını üretecek ve dört kat fazla çalışarak kendisinin yanı sıra diğerlerinin de ihtiyaç duyduğu yiyecekleri de mi sağlayacaktır? Yoksa başkalarıyla hiç ilgisi olmadan ve onlar için ekstra üretim yapmakta zorlanmadan kendi ihtiyaçlarını karşılayacak yiyeceği üreterek geriye kalan dörtte üçlük zaman diliminde kendi evini inşa edip, kendi giysilerini ve ayakkabılarını mı yapacaktır?”

Bu sorudan hareketle Platon, insanların yaradılışları gereği farklı doğaya ve yeteneklere sahip olduğunu belirtmiş ve kişilerin her işi kendilerinin yapmasının doğru olmayacağını, bir kişinin yeteneği bulunduğu ve eğitimini aldığı işi yapması gerektiğini savunmuştur. Bunu şu şekilde ifade etmiştir (Plato, 1871: 275):

“Bir insan kendisi için doğal olan bir işi yaptığında ve doğru zamanda yaptığında, her şeyin daha bol ve kolay ve daha iyi kalitede üretildiğine karar vermeliyiz.”

Platon, *Politeia (Cumhuriyet)* isimli eserinde, işbölümünün artan üretkenliğe neden olduğunu ve bu sayede bir toplumun nasıl geliştiğini aşağıdaki diyalog ile anlatmıştır (Sandelin, Trautwein ve Wundrak, 2014:3-5) :

“Peki,” dedim, “Bir topluluk, her birinin kendi kendine yeterli olmadığını fark ettiğinde mi oluşmaya başlar, her birinin tek başına karşılayamayacağı çok sayıda gereksinimi olduğunu? Toplulukların neden kurulduğuna dair başka bir öneriniz var mı?”

“Hayır,” dedi.

“Öyleyse insanlar çeşitli diğer insanlarla çeşitli ihtiyaçları karşılamak için ilişki kuruyorlar ve pek çok ihtiyacımız var, bu yüzden bir araya gelip onları ortaklarımız ve yardımcılarımız olarak tek bir bölgede yaşamaya ikna ediyoruz. Ve sonra buna bir arada yaşama diyoruz. Doğru mu?”

“Evet.”

“Ve insanlar birbirleriyle mal değiş tokuşu yapıyorlar, çünkü her birinin bir şey verip alması halinde daha iyi durumda olacağını düşünüyorlar, değil mi?”

“Evet.”

“Peki,” dedim. “Hayalî topluluğumuzu baştan oluşturalım. Görünüşe göre sebebi, ihtiyaçlarımız.”

“Tabii ki.”

“Ve en temel ve en önemli ihtiyacımız, varoluşumuz ve yaşam için yeterli gıda almak.”

“Kesinlikle.”

“İkinci en önemli ihtiyacımız nerede yaşayacağımız, üçüncüsü ise giyim ihtiyacımızdır ve böyle gider.”

“Doğru.”

“Tamam,” dedim. “Topluluğumuz bu tedarikle nasıl başa çıkacak? Onun bir üyesi çiftçi olmak zorunda değil mi, bir diğeri inşaatçı, bir diğeri dokumacı olmak zorunda değil mi? Bedensel ihtiyaçlarımıza bakmak için ihtiyacımız olan tek kaynak bunlar mı? Üzerine bir de ayakkabıcı mı ekleyelim?”

“Evet.”

“Ve işte topluluğumuz bu. En temel haliyle, dört veya beş kişiden oluşur.”

“Görünüşe göre öyle.”

Platon, büyük bir toplumda oluşacak uzmanlaşmayı anlatmaya çalışmıştır. Vermiş olduğu ekonomik mesaj, toplumlardaki bireylerin en iyi niteliklere sahip olduğu görevlerde uzmanlaşabilirse verimliliğin artacağıydı.

Platon’a göre; kendisi gibi asil soylardan gelenler çocukluklarından itibaren siyasetle iç içe olmaları sebebiyle yöneticilik, askeri eğitim alan askerler askerlik, küçüklük dönemlerinden itibaren emeklerini ortaya koyarak çalışan üreticiler ve köleler de üretim ile ilgilenmelidirler. Böylece gerçekleşecek işbölümü ile maksimum fayda sağlanacağını savunmuştur. Bununla birlikte işbölümüne verdiği önemin aksine Platon, serveti ve zenginliği hor görmüştür. Servet edinmeye ve zenginleşmeye karşı durduğu için bu uğurda yapılan ve kâr elde etme amacıyla yapılan her çabayı reddetmiştir. Bu çerçevede servet kazanma amacıyla yapılması sebebiyle ticareti adi bir faaliyet olarak tanımlamıştır. Platon’a göre ruhlarına altın üflenen soylular, ruhlarına gümüş, bakır ve demir üflenmiş olan alt sınıflardan daha yüksek kapasiteye sahip olduklarından adi sayılan ticaret ve tarım gibi işlerle uğraşmamalıdır. Ancak alt sınıfta yer alanlar adi sayılan ticaret ve tarımı gerçekleştirebilmektedir. Ticareti alt sınıflara bırakmakla birlikte Platon hiçbir zaman kârı meşru görmemiştir. Platon’a göre kâr ve faiz emek içermediğinden haksız kazanç sayılmakta ve ahlak dışı görülmektedir (Günay, 2015: 60).

Platon’un bir diğer ortaya koyduğu görüş ise soyluların özel mülkiyete sahip olmadığı bir yapı olan aristokratik komünizmdir. Siyaset görevine sahip soyluların kamudan aldıkları gücü ve yasaları zenginlik ve servet edinme amacıyla kullanmamaları, toplum yararına kullanmaları için özel mülkiyet hakkına sahip olmamaları gerektiğini savunmuştur. Ruhlarına altın üflenen soyluların servete ihtiyaç duymamasından dolayı Platon’un savunduğu aristokratik komünizme göre özel mülkiyet hakkı, üretim ile ilgilenmeleri dolayısıyla alt sınıf sayılan köylü, üretici ve işçilere tanınmıştır (Günay, 2015: 60).

3.3. Hesiod’un İktisadi Görüşleri

M.Ö. 9. yüzyılda Anadolu’dan Eski Yunan’a göç etmek zorunda kalmış olan dönemin düşünürü Hesiod (Hesiodos), eseri *Erga Kai Hemera*’de (*İşler ve*

Günler); çiftçilik, bağcılık, ticaret ve ev yönetimi gibi işlerin nasıl yapılması gerektiği hakkında bilgi vermektedir. İş ve çalışma hayatı, toprağın işlenmesi, tohumun atılması, ekinin biçilmesi, öküzün koşulması, balığın tutulması vs. ilk kez bu kadar yalın ve sıradan bir halk diliyle anlatılmaktadır. Eserinde, iş ve çalışma hayatının inceliklerini anlatmaktadır. Bir çiftçi olarak Hesiod aylaklığı eleştirmiş ve verimlilikle ilgilenmiştir. Hesiod'a göre servet edinmenin yolu çalışmaktır ve yoksulluk utanılacak bir durumdur. El emeğiyle geçinmeyi ve yardımlaşmayı yeniden hatırlamayı öğütlemektedir. Kavgasız hayatın var olmadığını vurgulamaktadır. Ancak bahsettiği bu kavga, başkasını baskı altına almanın, başkasına zulmetmenin kavgası değil, hayatı zenginleştiren, toprağı bereketlendiren ve insanlar arası dayanışmayı güçlendiren kavgadır (Usta, 2013: 87-88). Bu kavgayı *İşler ve Günler* kitabında şöyle anlatmaktadır (Eyuboğlu ve Erhat, 1977: 25):

*İki Kavga vardır dünyada,
Biri övülmeye değer, öteki yerilmeye.
Özden ayırır bu iki Kavga,
İnsanı kanlı savaşa götürür birisi,*

...
*Öteki Kavga'yı daha önce doğurdu Karanlık
Göklerdeki tahtında oturan Kronosoğlu
Toprağın özüne kattı onu.
İnsanlara yaralıdır o Kavga,
O kavga ki eli tutmaz insanları bile işe sürükler.
Başkası çift sürerken, ekin ekerken,
Evini barkını düzenleyip, zengin olurken
Sen yerinde boş oturabilir misin?
Mal mülk edinen komşuna imrenirsin.
İşte bu Kavga'dır insanlar için hayırlı Kavga!
Çanakçı çanakçıya imrenir, dülger dülger,
Dilenci dilenciye kıskanır, ozan ozanı.*

Hesiod'un eserleri incelendiğinde, temel ekonomik sorunun kıt kaynaklardan biri olduğunu fark etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hesiod'a göre insanların çalışmak zorunda olmasının nedeni tanrıların insanların yiyeceğini gizli tutmasıdır. Aksi takdirde kişinin bir günde bile, bütün bir yılı hiç çalışmadan geçirmeye yetecek kadar rahatlıkla çalışacağını ifade etmiştir. Hesiod iş (zenginliğe yol açan) ile boş zaman arasında seçim yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Hatta Hesiod, rekabetin üretimi teşvik edebileceğini, çünkü bu durumun zanaatkarların birbirini taklit etmesine neden olacağını öne sürmektedir. Ancak bu fikirler *İşler ve Günler*'de açıkça mevcut olmasına rağmen, bu tür soyut terimlerle ifade edilmemiştir. Kendisini çiftçi olarak tanımlayan Hesiodos, babasının yoksulluk nedeniyle göç etmek zorunda kaldığını ifade etmektedir. Onun refaha götürdüğünü düşündüğü erdemler bu nedenle sıkı çalışma, dürüstlük ve barıştır. Hesiod'un ideali, çiftçinin ürününü yok edecek bir savaş olmaksızın, tarımsal olarak kendi kendine yeterli olmaktır. Hesiod'un şiiri ekonomik sorunlara ilişkin ilk yazıların iyi bir örneğini sunmaktadır. Bununla birlikte ekonomik içgörüler mevcut olmasına

rağmen hiçbir şey çok fazla gelişmemiştir ve bunlara ne kadar önem verilmesi gerektiği tam olarak bilinmemektedir (Backhouse, 2023: 14-15).

3.4. Xenophon'un İktisadi Görüşleri

Hesiod'tan dört yüzyıl sonra Xenophon (Ksenofon) (430–354 M.Ö.) verimli yönetim kavramını Hesiod'dan daha ileri götürerek bunu; hane halkı, üretici ordu ve kamu yöneticisi düzeyinde uygulamıştır. Bu ona, işbölümü uygulayarak verimliliğin nasıl geliştirilebileceği konusunda fikir vermiştir ve bu fikirlerini *Oeconomicus* isimli bir kitapta toplamıştır. Xenophon'un *Oeconomicus* eseri (Oikonomikos'u) Socrates (Sokrates/Sokrat) ve Critobulus (Kritovulos) arasında, Socrates ve Ischomachos arasında bir konuşma olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm çok özgün bir fiyat teorisi içermektedir. Örneğin, bir flütün flüt çalmayan bir kişi için herhangi bir kullanım değeri yoktur, ancak piyasada parayla değiştirilebildiği için, bir takas değerine sahiptir. Ancak, kişi flüt satarak piyasada elde ettiği parayı kötüye kullandıysa, değersiz hale gelmekteydi. İkinci bölümde, Xenophon genel olarak çiftlik yönetimi üzerine çalışmakta ve zengin bir ev sahibi Ischomachos'un genç karısını yetenekli bir ev yöneticisi olmak için nasıl eğittiğini anlatmaktadır. Bu bölümden Xenophon'un bir eşin hane halkı ekonomisine olan katkısına çok değer verdiği anlaşılmaktadır. *Oeconomicus'taki* (Oikonomikos'taki) ikinci bölümün ikinci yarısında, Xenophon, Ischomachos'un babasının ucuz bir fiyata kötü bir tarım arazisini nasıl satın aldığını, değerini artırmak için nasıl geliştirdiğini ve büyük bir kâr için sattığını açıklamaktadır. Bu bölüm, insanların o dönemki ekonomik fikirlerini anlamak açısından önemlidir. İkinci kısım, ne ekileceği, nasıl büyüyeceği, ne zaman ekileceği gibi tarımsal tekniklerin oldukça yaygın bir tartışmasını içermektedir. Tarımı en erdemli bir faaliyet olarak değerlendiren Xenophon, Atina'daki aristokrasinin geri kalanıyla ortak bir görüş paylaşmıştır (Landreth ve Colander, 2001: 32; Amemiya, 2007: 118).

Xenophon ekonomide ilk resmi esere sahip olduğu sanılan düşünürdür. Xenophon'un *Oeconomicus* kitabından esinlenerek günümüzde kullandığımız "ekonomi" kelimesi Yunanca olan oikonomia kelimesinden türemiştir. Bu, oikos (ev) ve nomos'tan (gelenek, hukuk) yapılan bileşik bir kelimedir. Bire bir çevirdiğimizde "hane halkının yönetimi" anlamına gelmektedir. Odak noktası mikroekonomik düzeydedir ve "ev ekonomisi" olarak nitelendirilebilecek daha fazla fiziksel yönetim hakkında olduğu gibi, bir hanenin finansal yönetimi hakkındadır (Gray, 2010: 20; Gauthier, 2010).

Xenophon *Oeconomicus* kitabının ilk bölümünde mülk/ev yönetiminden bahsetmektedir. Bu bölüm Sokrat (Sokrates) ve Critobulus arasındaki diyaloglardan oluşmaktadır. Mülk/ev yönetimini açıklayan bölümdeki karşılıklı diyalog şöyledir:

(Xenophon) *Bir keresinde mülk (ev) yönetimi konusunu şu şekilde tartıştığını duymuştum.*

(Sokrat) *"Söylesene Critobulus, mülk (ev) yönetimi tıp, demircilik ve marangozluk gibi bir bilgi dalının adı mıdır?"*

(Critobulus) *"Sanırım öyle" diye yanıtladı Critobulus.*

(Sokrat) *"Ve tıpkı bu sanatların her birinin işlevinin ne olduğunu söyleyebildiğimiz gibi, mülk (ev) yönetiminin işlevinin ne olduğunu da söyleyebilir miyiz?"*

(Critobulus) *"Sanırım iyi bir mülk (ev) yöneticisinin işi, kendi mülkünü (evini) iyi yönetmektir."*

(Sokrat) *"Evet ve eğer başka bir adamın mülkünün (evinin) başına getirilirse, eğer isterse, bunu kendi mülkünü (evini) yönettiği gibi yönetemez mi? Marangozluktan anlayan biri, kendisi için yaptığı işin aynısını bir başkası için de yapabilir ve sanırım iyi bir mülk (ev) yöneticisi de bunu yapabilir."*

(Critobulus) *"Sanırım öyle Sokrates." "Peki mülk (ev) yönetimi sanatından anlayan birinin, kendine ait bir mülkü (evi) olmasa bile, tıpkı ona bir ev inşa ederek yapabileceği gibi, başka bir adamın mülkünü (evini) yöneterek para kazanması mümkün müdür?"*

(Sokrat) *"Evet elbette; ayrıca bir mülkü devraldıktan sonra tüm giderlerini ödemeye devam ederse ve bir denge göstererek mal varlığını artırsa iyi bir maaş alırdı."*

(Critobulus) *"Peki şimdi mülk derken neyi kastediyoruz? Evle aynı şey mi, yoksa evin dışında sahip olunan mülkler de mal varlığının (hanesinin) bir parçası mıdır?"*

(Sokrat) *"Eh, bence mülk farklı şehirlerde olsa bile, bir adamın sahip olduğu her şey onun mal varlığının (hanesinin) bir parçasıdır." (Xenophon, 1923: 363, 365).*

Sokrat ve Critobulus'un bu diyalogundan mülk (ev) yönetiminin aynı tıp, demircilik gibi bir ilim, sanat veya meslek dalı olduğu anlaşılmaktadır. İyi bir mülk (ev) yöneticisinin kendi mülkünü (evini) iyi yöneten kişi olarak tanımlandığı görülmektedir. Aynı zamanda diyalogda, mülk (ev) yöneticisi olmak bir iş kolu olarak da ifade edilmektedir. Bu diyalogdan hareketle günümüzde de en küçük ekonomik birim olarak ifade edilen hanenin yönetimi iktisadi açıdan önem taşımaktadır. Ayrıca diyalogda mülk (ev) ifadesinin geniş bir kapsamının olduğu üzerinde durulmuştur. Yaşanılan şehrin dışında yer alan mülkler mal varlığının bir parçası olarak kabul edilmiş, gayrimenkul kavramı ortaya çıkmıştır.

Oeconomicus; düzenin önemi, özgür bir insan olmanın anlamı, servet kullanımı, yönetimin yapısı ve sahte görüşlerin tehlikesi gibi yeni elit yaşam tarzının ilkelerini hane halkı yönetimi olarak öğretmektedir. Metin temel olarak çiftlik verimliliğini artırmak için pratik yöntemlerle ilgilenmekte, ancak; zenginlik, yoksulluk ve uzmanlık dâhil olmak üzere bir dizi temel ekonomik kavram ortaya çıkarmaktadır. Xenophon, arazi sahibinin güvenliğini ve zenginliğini korurken; nakit tazminat ödemesiyle vatandaşların yoksulluğuna son vermek istemektedir. Xenophon'a göre insanlar servetin ihmal edilebilir bir parçası değildir ve bu nedenle insanlar değerlidir (Gray, 2010: 20; Gauthier, 2010).

Xenophon'un ayrıca, dördüncü yüzyılın ortalarında Atina ekonomisini yeniden inşa etmenin yollarını önerdiği, *Yollar ve Araçlar* adlı bir çalışması bulunmaktadır. Önerilen planlardan biri, yabancı sakinlere ve tüccarlara faydalar sağlayarak Peiraeus limanını geliştirmek olmuştur. Bunları Peiraeus'ta ticareti teşvik eden önlemler başlığı altında şu şekilde özetlemiştir (Amemiya, 2007: 119):

- İhtilafların adil ve derhal çözüme kavuşturulması için ticaret sulh hâkimlerine ikramiye vermek,
- Tüccarlar ve armatörler için tiyatrodaki ön koltukları ayırmak,
- Vatandaşları sermaye fonuna katkıda bulunmaya teşvik etmek,
- Atina ve Peiraius'ta daha fazla geçici konaklayacak konut ve pazar inşa etmek,
- Devletin bir kamu ticaret gemileri filosuna sahip olması ve bunları teminat altına alması.

Bir diğer önerisi de Laureion gümüş madenlerine yatırımın artırılmasıydı. Xenophon, çok fazla olduğunda değeri düşmüş olan altının aksine gümüş üretiminin, karlılığın daha fazla üretimle azalmayacağı bir aşamada olduğuna inanmaktaydı. Xenophon'un azalan verimlilik ilkesi⁸ ve arzın karı takip etme prensibini iyi bildiği görülmektedir (Amemiya, 2007: 119).

Uzmanlaşma konusuna ise Kyropedia isimli eserinde değinmektedir. Xenophon, küçük kasabalarda bir kişinin mobilya, kapı, saban ve belki de ev araçlarının tamamını üretebileceğini savunmuştur. Buna karşılık, büyük şehirlerde, bir zanaatkârın uzmanlaşabileceğini ve bu konulardan birinde daha yetenekli olabileceğini iddia etmiştir (Sandelin, Trautwein ve Wundrak, 2014:5).

Xenophon'un arkasında 14 kadar eser bıraktığı bilinmektedir. Memorabilia, Cyropaedia Symposium, Apology, Hiero ve Oeconomicus bu eserlerden bazılarıdır. Daha önce de belirtildiği gibi Xenophon'un Oeconomicus adlı eseri tarihte iktisadî alanda yazılan ilk müstakil eser olarak kabul edilmekte ya da yorumlanmaktadır. Aslında Xenophon'un iktisadî görüşleri yalnızca Oeconomicus'da yer almamaktadır, iktisada ilişkin görüşlerine başka kitaplarında da rastlanılmaktadır (Atar, 474).

3.5. Demokritos'un İktisadi Görüşleri

M.Ö. 460-370 yılları arasında yaşamış olan ünlü Yunan filozofu Demokritos (Democritus), ekonominin gelişimine iki önemli düşünce akımı ile katkıda bulunmuştur. İlk olarak, Demokritos subjektif (öznel) değer teorisinin kurucusu olmuştur. Demokritos'un düşüncesine göre, ahlaki değerler ve ahlak kuralları mutlakti, ancak ekonomik değerler zorunlu olarak öznel nitelikteydi. Değerlemenin subjektif olması bir yana, Demokritos aynı zamanda bir malın faydasının sifıra düşeceğini ve eğer arzı aşırı miktarda olursa bunun malın üzerindeki etkisinin olumsuz olacağını belirtmiştir. Demokritos ayrıca, eğer insanlar taleplerini kısıtlarsa ve arzularını engellerse, o anda sahip oldukları şeylerin onları yoksullaştırmaktan ziyade nispeten (göreceli olarak) varlıklı göstereceğini belirtmiştir. Burada yine zenginliğin öznel faydasının göreceli doğası kabul edilmektedir. Buna ek olarak Demokritos, zaman tercihi konusunda temel bir düşünceye varan ilk kişidir. İnsanların şu andaki bir malı, gelecekte gelecek olan bir mal beklentisine tercih ettiği görüşünü ortaya atmıştır. Demokritos'un açıkladığı

⁸ Xenophon'un verimliliğin azalması ile ilgili görüşleri daha sonra Anne Robert Jacques Turgot tarafından "Azalan Verimler Kanunu" olarak ifade edilmiş ve literatürde yerini almıştır. Daha detaylı bilgi için bakınız: Turgot, 1767.

gibi, “Genç adamın yaşlılığa ulaşip ulaşmayacağı kesin değil; dolayısıyla eldeki sahip olunanlar gelecek olanlardan üstündür.” (Rothbard, 2006: 10).

Demokritos’un ekonomiye bir diğer büyük katkısı özel mülkiyet sisteminin öncü savunucularından biri olmasıdır. Tüm mülkiyetin imparatora ve ona bağlı bürokrasiye ait olduğu veya kontrol edildiği Doğu despotizmlerinin aksine, Yunanistan özel mülkiyete dayalı bir toplum ve ekonomiye dayanmaktaydı. Atina’nın özel mülkiyet ekonomisi ile Sparta’nın oligarşik merkeziliği arasındaki zıtlığı gören Demokritos, özel mülkiyetin ekonomik örgütlenmenin üstün bir biçimi olduğu sonucuna varmıştır. Topluluk tarafından elde tutulan mülkten elde edilen gelir daha az zevk ve harcama daha az acı verdiği için topluluğa ait mülklerin aksine, özel mülk emek harcamaya ve çalışkan olmaya teşvik etmektedir. Demokritos’a göre emek harcamak, kişiler neyi kazanacağını veya kazançlarını nerede kullanacağını bildiklerinde aylıklıktan daha cazip hale gelmektedir (Rothbard, 2006: 10).

3.6. Aristophanes’in İktisadi Görüşleri

Kudathenaieus halkından Phillops’un oğlu olarak yaklaşık olarak M.Ö. 445 yılında dünyaya gelen Aristophanes, Atinalılar ile Spartalılar arasında 27 yıl kadar süren Peloponnesos Savaşı sırasında birçoğu günümüze kadar ulaşamayan çeşitli komedyalar kaleme almıştır. Aristophanes’in yazmış olduğu komedyalardan hareketle, kültür düzeyi yüksek seçkin bir bireyin gözünden, Atina’nın toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamı hakkında Aristophanes’in görüşleri çerçevesinde fikir edinmek mümkün olmaktadır (Kundakçı, 2018: 262-263). Nitekim yazmış olduğu *Kurbağalar* (*Frogs*) adlı eserinde günümüze değin ulaşan iyi para ve kötü paranın birlikte dolaşıma sokulduğu durumlarda “*Kötü para iyi parayı kovar.*” ekonomik teorisinin temellerinin Atina’da atıldığını söylemek mümkündür. Aristophanes, vatandaşlarının tercih ettikleri kötü parayı kötü zevklerine bağlamaktadır (Zerby, 2003: 101).

Aristophanes *Kurbağalar* adlı komedyasında; iyi para olarak nitelendirdiği gümüş ve altın sikkeleri iyi vatandaşlara, kötü para olarak nitelendirdiği bronz paraları kötü vatandaşlara benzeterek kötü paranın iyi parayı kovduğunu⁹ şu şekilde ifade etmiştir (Aristophanes, 2008: 58):

“Bu şehir genellikle bana en iyi ve en değerli vatandaşlarımıza eski gümüş sikkelerimize, yeni altın sikkelerimize olduğu gibi davranıyor gibi geliyor. Bu para asla sahte olmadı- hayır, bu madeni paralar, en iyi madeni paralar, sadece uygun damgayı taşıyanlar gibi görünüyordular. Barbarlar ve Yunanlılar aralarında her yerde aldıkları bir şeyin parasın ödeyerek testini yaptılar. Fakat biz bunları kullanmıyoruz. Bunun yerine birkaç gün önce veya dün kötü bir şekilde basılan değeri düşürülmüş bronz (tunç) paramız var. Bu şekilde en iyi vatandaşlarımıza, asil doğuştan, doğru adamlarımıza, en iyi ve en zeki olanımıza müzik ve iyi danslar

⁹ Aristophanes’in vatandaşlar üzerinden örneklediği bu durum, daha sonra Kraliyetin Anvers'teki mali temsilcisi olarak çalışan İngiliz tüccar Thomas Gresham'ın (1519-79) Kraliçe Elizabeth'e yazdığı mektuptaki görüşler esas alınarak 1858 yılında Henry Dunning Macleod tarafından “Gresham Kanunu” olarak nitelendirilmiştir. Daha detaylı bilgi için bakınız: Macleod, 1858.

palaestrada dans edenlere böyle davranıyoruz. Bunun yerine her şey için yabancı bronz kullanıyoruz- işe yaramaz babalardan işe yaramaz adamlar, kızıl kafalar¹⁰, en önemsiz şehirlerin günah keçisi olarak bile kullanılmadığı türden çok yakın zamanda buraya gelen erkekler. Ama şimdi, aptal aptallar, yollarınızı değiştirme zamanı geldi. Bir kez daha değerli insanları kullanın.”

4. Sonuç

İktisat bilimi bir kişinin fikir ve teorilerinin sonucu olarak değil, yüzyıllarca süren deneyim, düşünce ve tartışmalar sonucunda geliştirilmiştir. 19. yüzyıla kadar ayrı bir disiplin olarak görülmemesine rağmen iktisat bilimi, ekonominin dünyanın dört bölgesinde yazılı belgelerle başlamasıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Yazının icadı ile birlikte ortaya çıkan muhasebe sistemleri, sonunda mülk transferlerini takip etme, borçları, alacakları ve faiz ödemelerini kaydetme, bileşik faiz hesaplama ve bugün hala kullanılan diğer ekonomik araçları içeren yöntemleri içermektedir.

İnsanlar ekonomik davranışı analiz etmeye ve açıklayıcı ilkelere ulaşmaya başlamadan önce şüphesiz yüzyıllar boyunca ekonomik davranışlarda bulunmuşlardır. İlk başta gerçekleştirilen bu analizin; açık olmaktan çok örtülü, açıkça ifade edilmekten çok anlaşılmasız ve ekonomik olmaktan çok felsefi ve politik bir tarza sahip olduğu görülmüştür. Ancak her yerde bulunan ve kaçınılmaz kıtlık karşısında, çeşitli biçimlerde ve çeşitli yakın amaçlara yönelik çalışmalar devam etmiştir.

Antik Çağda toplumların iktisadi uygulamalarının kutsal kitapların ahlaki kural ve öğretileri ve devlet yönetimine dair bazı kurallar ve değerlendirmeler içerisinde yer alan iktisadi ve mali kurallar ile alakalı dönemin düşünürlerinin katkıları olmak üzere iki temel dayanağı bulunmaktadır. Bu çerçevede Eski Yunan Uygarlığı öncesi ve Eski Yunan Uygarlığı döneminde ortaya atılan ilk iktisadi düşünceler genel olarak zenginleşmeye karşıdır ve zenginliği dışsal veya parasal zenginliklerden ziyade iç zenginlik olarak görmektedir. Bu tutum, temelde kapalı ve statik, tarıma ve köle emeğine dayalı bir ekonomiyle tutarlılık göstermektedir. İlk iktisadi düşüncelerin eski toplumlarda ekonomik gelişmeyi büyük ölçüde sınırladığı anlaşılmaktadır. İlk Çağlarda ortaya atılan iktisadi düşünceler her ne kadar o dönem için ekonomik gelişmeyi sınırladığı olsa da günümüzde bu görüşler temel alınarak geliştirilen iktisat teorileri küresel finansın gelişimine oldukça katkı sağlamıştır.

En temelde hane ekonomisini, genelde ise devlet ekonomisini ele alan İlk Çağ düşünürleri ile dönemin iktisadi yapısı aydınlanmış ve bu düşünürlerin günümüze kadar yanlışıyla doğrusuyla iktisadi düşünceleri ulaşmıştır. Örneğin, Çin’de Konfüçyüs’ün devletin iktisadi hayata müdahalesinin yoğun olmaması ve devletin halkla rekabet etmemesi görüşü günümüzde halen kabul görmektedir. Konfüçyüs’ün aynı zamanda düşük vergiyi savunarak, düşük verginin halkın daha çok üretim yapması ile genel ülke üretimini arttıracığı yönündeki görüşleri de günümüzde hâlâ geçerlidir. Bir kişinin ödediği vergi miktarı ne kadar çok olursa o kişi çalışma konusunda o kadar isteksiz olacaktır. Ancak verginin düşük olduğu

¹⁰ Kızıl kafalar tabiri ile gerçek Atinalıları değil yabancıları veya köleleri ifade etmektedir.

durumda elinde kalacak para (ürün) miktarının artması ile kişiler birikime yönelebilecektir. Bu birikimleri ticaret yapmada kullanarak ülkenin ekonomisine katkıda bulunabileceklerdir.

Konfüçyüs'ün devletin iktisadi hayata müdahalesinin yoğun olmaması fikri bugünkü serbest piyasaların gelişimine katkıda bulunmuş; Guan Zhong'un arz ve talep teorisi, miktar teorisi, konjonktürel dalgalanmalara ilişkin mali politika ve piyasanın işleyişine ilişkin görüşleri iktisadi politikaların temelini oluşturmuştur. Çanakya, halkın refahının sürekli olmasını sağlamak için piyasalarda istenilen kalitede uygun fiyata yeterli miktarda mal bulunması prensibi ile ithalatı savunmuştur. Çanakya'nın bu görüşü ve Platon'un uzmanlaşma teorisi yıllar sonra David Ricardo tarafından geliştirilip Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi olarak karşımıza çıkmıştır. David Ricardo tüm bu görüşleri hane bazından ülke bazına uygulamış ve bir ülkenin az maliyetle uzman olduğu ürünün üretip ihraç etmesi ve karşılığında ihtiyaç duyduğu malları diğer uzmanlaşmış ülkeden ithal etmesini savunmuştur. Günümüzde ülkelerin üretim planlamalarında hâlâ kullanmış oldukları bu teori aslında ilk olarak İlk Çağ medeniyetlerinde ortaya çıkmıştır.

Babil'de Kral Hammurabi tarafından dinden bağımsız olan iktisadi kurallar içeren ilk yazılı yasalar uygulamaya konularak sosyal ve ekonomik dengenin sağlanması hedeflenmiştir. Dönemin iktisadi uygulamalarını gösteren bu yasalar; faiz, kredi, ücret ve çalışma süreleri ile ilgili kararları kapsadığından iktisat bilimine ve ilk yazılı anayasa olması sebebiyle hukuk bilimine büyük katkı sağlamıştır.

İlk Çağda ortaya çıkan iktisadi düşüncelerin günümüz iktisadına bir diğer katkısı da Azalan Verimler Kanunu'dur. Antik Yunan düşünürü Xenophon, çok fazla olduğunda değeri düşmüş olan altının aksine gümüş üretiminin, kârlılığın daha fazla üretimle azalmayacağı bir aşamada olduğunu ifade etmiştir. Bu ifadeden hareketle Xenophon'un azalan verimlilik ilkesini bildiği anlaşılmaktadır. Daha sonra Turgot, bu ilkeyi bir kanun olarak tanımlayarak iktisadi model haline getirmiştir.

Aristophanes *Kurbağalar* adlı komedyasında; iyi para olarak nitelendirdiği gümüş ve altın sikkeleri iyi vatandaşlara, kötü para olarak nitelendirdiği bronz paraları kötü vatandaşlara benzeterek kötü paranın iyi parayı kovduğunu ifade etmiştir. Aristophanes'ten yıllar sonra Thomas Gresham'ın Kraliçe Elizabeth'e yazdığı mektuptaki görüşler esas alınarak 1858 yılında Henry Dunning Macleod tarafından günümüz iktisadi literatürüne "Gresham Kanunu" olarak kazandırılarak kötü paranın iyi parayı kovması teorisi Aristophanes'in düşünceleri temel alınarak oluşturulmuştur.

Bu kapsamda İlk Çağ uygarlıklarında yaşamış olan filozofların, devlet adamlarının veya hükümdarların; ekonomi ile ilgili yapmış oldukları yorumlar, yazmış oldukları eserler veya koymuş oldukları kanunlar bugünkü iktisadi yapının temeli olma özelliği taşımaktadır. Günümüzde etkin olarak kullandığımız iktisat teorilerinin ve iktisadi kavramların bir kısmının oluşumunda İlk Çağ uygarlıklarının rol oynadığı gözlemlenmektedir. İktisat biliminin gelişiminde antik çağlardan günümüze uzanan iktisadi düşüncelerin katkısının yadsınamaz olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Ambirajan, S. (1997), "The Concepts Of Happiness, Ethics, and Economic Values in Ancient Economic Thought". B. B. Price (Ed.) *Ancient Economic Thought*, Routledge, London, 17-40.
- Amemiya, T. (2007), *Economy and Economics of Ancient Greece*, Routledge, Canada.
- Aristophanes (2008), *Frogs*, (Ian Johnston, Çev.), Richer Resources Publications, Virginia.
- Aristoteles (2016), *Ekonomi, Bütün Yapıtları – 6* (Furkan Akderin, Çev.), Say Yayınları, İstanbul.
- Atar, A. (2020), Antik Yunan'dan Osmanlı'ya Oikonomia ve Tedbîrî'l-Menzil Üzerine Kısa Bir Etüd", Serdar Öztürk (Ed.), *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II*, Cilt 3: 467-516. Gece Kitaplığı, Ankara.
- Backhouse, R. E. (2023), *The Ordinary Business of Life: A History of Economics from the Ancient World to the Twenty-First Century*, Princeton University Press, New Jersey.
- Bahçe, A. B. (2017), *Vergi Tarihinin Kökenleri: Sümer'den Eski Mısır'a, Yunan'dan Roma'ya Antik Çağda Vergilendirme Kabiliyeti ve Etkinliği*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Berkün, S. (2017), "Kamu Açısından Yönetim", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 6(16): 638-663.
- Bloom, A. (1991). *The Republic of Plato: Translated with Notes and an Interpretive Essay*, (Second Edition), Basic Books, New York.
- Büyükbahçeci, E. (2016), "Hint'te Kast Sisteminin İlk İzleri ve Hint Edebiyatındaki Yeri", *DTCF Dergisi*. 56 (2): 238-255.
- Caner, C. (2015), *İlk Çağ Toplumlarında Devlet ve Yönetim*, Academia Yayınları, Kütahya.
- Cengage (2019), http://www.cengage.com/resource_uploads/downloads/0324321457_65791.pdf (05.01.2024).
- Erdem, M. B. (2012), "İktisadi Düşünceler Tarihine Giriş", M. Burhan Erdem ve Hasan İslatince (Ed.). *İktisadi Düşünceler Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2-29.
- Eyuboğlu, S., Erhat, A. (1977), *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Gauthier, P. (2010), "Xenophon's Programme in the Poroi", Vivienne J. Gray (Ed.), *Oxford Readings in Classical Studies Xenophon*, Oxford University Press, New York.
- Gordon, B. (1975), *Economic Analysis Before Adam Smith: Hesiod to Lessius*, The Macmillan Press Ltd., London.

Gray, V. J. (2010), "Introduction", Vivienne J. Gray (Ed.), *Oxford Readings in Classical Studies Xenophon*, Oxford University Press, New York.

Günay, E. (2015), "Antik Çağ Ekonomileri ve Gelenek ile Çok Tanrılı Dinlerin Etkisinde Oluşan Antik Çağdaki İktisadi Düşüncelerin Özellikleri", *International Journal of Academic Value Studies*, 1(1): 46-64.

Güngör, K. (2015), "İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler", http://www2.aku.edu.tr/~kgungor/kamil_gungor.pdf (05.01.2024).

Güran, T. (1999), *İktisat Tarihi*, Acar Matbaacılık, İstanbul.

Hegel, G. W. F. (2020), *Tarihte Akıl*, (ed. Murat Ceyişakar), Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Heilbroner, R. L. (1968), *The Economic Problem*, Prentice – Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey.

Hirst, K. K. (2019), "Top Characteristics of Ancient Civilizations", <https://www.thoughtco.com/top-characteristics-of-ancient-civilizations-170513>

Kılıç, R. (2015), *İktisadi Düşünce*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.

Kök, R. (1999), *İktisadın Tarihi ve Felsefi Temelleri*, Anadolu Matbaacılık, İzmir.

Kumbaracıbaşı, O. (1976), *Ekonomik Doktrinler ve Ekonomik Düşüncenin Evrimi*, Üçüncü Baskı, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara.

Kutlutürk, C. (2019), "Hint Dinleri", Şinasi Gündüz (Ed.), *Dünya Dinleri*, MiletNihal Yayınları, İstanbul.

Landreth, H., Colander, D. C. (2001), *History of Economic Thought*, (Fourth Edition), Houghton Mifflin Company, Boston.

Lowry, S. T. (1958), *A Survey of Early Economic Thought on the Problem of Resource Analysis* LSU Historical Dissertations and Theses. 465. https://repository.lsu.edu/gradschool_disstheses/465 (05.01.2024).

Macleod, H. D. (1858), *The Elements of Political Economy*, Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, London.

Mehari, T. Y. (2002), *A Short History of Economic Thought*, <https://research.rug.nl/en/publications/a-short-history-of-economic-thought> (05.01.2024).

Ökte, K. S. (2008), "Antik Çağda İktisadi Düşünce", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(24): 37-62. <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423879208.pdf> (05.01.2024).

Plato (1871), *The Republic*, (Benjamin Jowett, Çev.), Global Grey Ebooks, <file:///C:/Users/tosh%C4%B1ba/Downloads/republic.pdf> (05.01.2024).

Ricardo, D. (1817), *On The Principles of Political Economy and Taxation*, John Murray, London.

- Rothbard, M. N. (2006), *Economic Thought Before Adam Smith: An Austrian Perspective on the History of Economic Thought Volume I*, Ludwig von Mises Institute, Alabama.
- Sandelin, B., Trautwein, H. M., Wundrak, R. (2014), *A Short History of Economic Thought*, Third Edition, Routledge, Taylor & Francis Group, N.Y.
- Savaş, V. F. (1997), *İktisatın Tarihi*, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, İstanbul.
- Selik, M. (1988), *100 Soruda İktisadî Doktrinler Tarihi*, 4. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Spengler, J. J. , Allen, W. R. (1960), *Essays in Economic Thought: Aristotle to Marshall*, Rand McNally & Company, Chicago.
- Şeker, S., Şeker, F. (2019), “MÖ 8. Binyıl’dan Yazının İcadına Kadar Kullanılan Muhasebe Sistemi: Token’ler”, *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 107-119.
- Taş, S., Günay, E. (2015). “Antik Çağ Topluluklarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2): 141-166.
- Tomanbay, M. (2019), “İktisadi Düşüncenin Gelişimi ve İktisat Okulları”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15): 31-45.
- Turanlı, R. (1994), *İktisadi Düşünce Tarihi*, (İkinci Baskı), Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- Turgot, A. R. J. (1767), *Observation sur un Mémoire de M. de Saint-Pérvay*, ed., Schelle, Gustave, Œuvres de Turgot et Documents le Concernant, 2. Librairie Félix Alcan, [1914]. Originally published in (1767), Paris.
- Usta, S. (2013), *Dünyayı Değiştiren Düşünürler: I. Cilt Hint Veda’larından Giordano Bruno’ya*, Yordam Kitap Basım ve Yayın, İstanbul.
- Vurusic, N. (2019), 6 Traits of Civilization, <https://msvurusic.weebly.com/6-characteristics-of-civilization.html>.
- Walendowski, G. (2019), The Economic Ideas of Plato and Aristotle, <https://philosophypathways.com/essays/walendowski3.html>.
- Xenophon. (1923), *Memorabilia Oeconomicus Symposium Apology*, (E. C. Marchant & O. J. Todd, Trans.), Harvard University Press, London. (Original work published at 430–354 BCE).
- Yalçın, A. (1983), *İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi*, İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, F. (2002), *İlkçağ Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, İstanbul: Köprü Yayıncılık.
- Zerby, C. (2003), *The Devil’s Details: A History of Footnotes*, Touchstone Books/Simon & Schuster, New York.

Wagner Kanununun Geçerliliğinin Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği

İbrahim Halil UÇAR¹
Serhat UZAN²

Özet

Wagner Kanunu iktisadi büyümenin kamu harcamaları ile pozitif bir ilişki içinde olduğunu ifade eder. Bu çalışmanın temel amacı Türkiye ekonomisinin 2006q1-2023q4 dönemi için GSYH ile sosyal harcamalar, bileşik öncü göstergeler, tüketici fiyat endeksi arasında uzun ve kısa dönemli ilişkileri araştırmak ve sosyal harcamalar GSYH bağlantısı üzerinden Wagner Kanununa ilişkin sonuçlar elde etmektir. Bu kapsamda belirtilen değişkenler arasındaki ilişki Granger nedensellik testi, Johansen eşbütünleşme testi ve VAR modeli ile araştırılmıştır. Çalışma sonucunda GSYH ile sosyal harcamalar ve TÜFE değişkenleri arasında karşılıklı Granger nedensellik tespit edilirken, GSYH ile bileşik öncü göstergeler endeksi arasında herhangi bir nedensellik tespit edilememiştir. Johansen eşbütünleşme testi ile yapılan tahminde GSYH ile TÜFE arasında %5 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme tespit edilmiştir. Ayrıca VAR yöntemiyle yapılan varyans ayrıştırma ve etki/tepki analizlerinde değişkenler arasında kısa dönem ilişkisinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Wagner Kanunu, GSYH, Sosyal harcamalar, Eşbütünleşme, VAR modeli

JEL Sınıflandırması: B22, E20, H51

Evaluation of the Validity of Wagner's Law: The Case of Türkiye

Abstract

Wagner's Law states that economic growth is positively correlated with public expenditures. The main objective of this study is to investigate the long-run and short-run relationship between GDP and social expenditures, composite leading indicators and CPI for the period 2006q1-2023q4 of the Turkish economy and to obtain results regarding Wagner's Law through the connection between social expenditures and GDP. In this context, the relationship between the variables mentioned was investigated with the Granger causality test, Johansen cointegration test and VAR model. Granger causality test revealed that there is a bidirectional causality between GDP and social expenditures and CPI, while no causality was detected between GDP and composite leading indicators index. The Johansen cointegration estimation revealed cointegration between GDP and CPI at 5% significance level. In addition, in the variance decomposition and impulse-response analyses conducted with VAR method, it was concluded that there is a short-term relationship between the variables.

Keywords: Wagner's Law, GDP, Social Expenditures, Cointegration, VAR model

JEL Classification: B22, E20, H51

1. Giriş

Devletin ekonomideki rolü, geçmişten günümüze kadar sürekli olarak tartışılan bir konudur. Bu alanda çeşitli iktisadi yaklaşımların farklı görüşleri bulunmaktadır. Klasik iktisadi yaklaşım, devlet faaliyetlerinin sınırlanarak asayiş, güvenlik ve

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, bodrum351@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-6046-1285

² Öğr. Gör., Şirnak Üniversitesi, Silopi Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, serhatuzan83@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6419-0243

diplomasi konularına odaklanması gerektiğini savunur. Bununla birlikte, Keynesyen yaklaşıma göre devlet ekonomide daha etkili bir şekilde yer almalıdır. Zaman içerisinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak teknolojinin de gelişmesi sayesinde özellikle 1929-1930 yıllarından sonra devlete yüklenen fonksiyonlar artmış ve değişimler yaşamıştır. Bu artışlar da devletin ekonomide daha aktif rol üstlenmesine sebep olmuştur. Sosyal devlet ilkesi doğrultusunda özel sektörün yetersiz olmadığı durumlarda kamu sektörü ekonomik faaliyetlerde öne çıkmış ve devletin ekonomik faaliyetlerde artan bir rolü temel unsur haline gelmiştir (Karaş, 2022: 778; Gacener, 2005: 104).

Üretim yöntemleri, mal ve hizmet seçimleri, yatırım tercihleri ve transfer politikaları gibi konuları belirleyen kamu harcamaları, ekonomik faaliyetlerin seyrini etkileyebilmektedir. Bu nedenle ekonomik büyüme veya gelir artışı, kamu harcamalarının artmasına neden olabilmektedir. Geçmişe bakıldığında özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda kamu harcamalarının artış eğilimi gösterdiği gözlemlenmektedir (Noyan ve Özpençe, 2021: 98).

Kamu kesiminin ekonomi içerisindeki payının en temel göstergesi kamu harcamalarının milli gelire oranıdır. Bu sebeple ülkelerin milli gelir ile kamu harcamaları arasındaki ilişkiyi önemli araştırma konularından biridir. Milli gelir de zaman zaman kesintiye uğramalar olsa da genel olarak sürekli bir artış eğilimi göstermektedir. Ekonomik büyüme ile birlikte kamu harcamalarındaki artış da süreklilik göstermiştir. Bununla birlikte, kamu harcamalarının milli gelir içindeki oranının değişimi sürekli olarak tartışma konusu olmuştur (Karaş, 2020: 200; Balkı ve Demir, 2019: 12).

Kamu harcamalarının ve iktisadi gelişme ile olan ilişkisi birçok çalışmada ele alınmış olup sonuçlar ülkelerin farklı iktisadi ve sosyal yapılarına sahip olmasına ya da kullanılan analiz tekniklerine ve tercih edilen dönemlere bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Kamu harcamaları ile milli gelir arasındaki ilişkiyi açıklayan teorilerden biri olan Wagner Kanunu, Alman bilim insanı Adolph Wagner tarafından 1883 yılında ortaya atılmıştır. Bu kanuna göre kamu harcamalarındaki artış, milli gelir ile bağlantılıdır. Diğer bir ifadeyle milli gelirden meydana gelen herhangi bir artış, kamu harcamalarında daha büyük bir artışa yol açmaktadır (Karaş, 2020: 201; Balkı ve Demir, 2019:12).

Wagner tarafından öne sürülen kanun, kamu harcamalarının gelir esnekliğinin yüksek olması durumunda gelir artışıyla birlikte değişimin yaşanacağını savunur. Kamu sektörünün faaliyetleri ve bunların getirdiği mali yükler bir bütün olarak ele alındığında birinin varlığının diğerini etkilediği kabul edilir. Bu bağlamda harcamaların artışının ekonomik büyümeden kaynaklandığını öne sürer. Ancak, kamu harcamalarındaki artışın savaş, olağanüstü durumlar ve kalkınma gibi çeşitli nedenlerle de açıklanabileceği görüşleri mevcuttur. Wagner'ın gözlemleri ve çalışmaları, kamu harcamalarındaki artışın milli gelirdeki artış hızından daha fazla olduğu sonucuna varmıştır. Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi dönem itibarıyla ülkelerde farklılıklar gösterebilmektedir. Sonuç olarak ekonomide bu anlamda genel geçer bir kural inşa etmenin neredeyse imkânsız olduğu söylenebilir (Henrekson, 1993: 1; Noyan ve Özpençe, 2021: 98).

Wagner Kanunu'nun geçerliliğini test eden çalışmaların birçoğu uluslararası alanda yapılmış olup GSYH'nin artışına bağlı olarak kamu harcamalarının artışına etki edeceği savı üzerine Türkiye'de de son zamanlarda benzer çalışmalar yapılmaktadır. Türkiye'deki çalışmaların derlenmesi, kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasında temel bir nedensellik ilişkisini destekleyen kanunla ilgili genel bir değerlendirme sağlamaktadır. Bu amaçla yapılan çalışmalar sayesinde güncel bir durumun elde edilmesi hedeflenmektedir. Bu çalışma ile Wagner kanununun geçerliliği Türkiye için araştırılmış olup literatüre farklı bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmaktadır. Bundan sonraki bölümde teorik çerçeve ele alınmıştır. İkinci bölümde yapılan çalışmaların özeti niteliğinde literatür taramasına yer verilmiştir, üçüncü bölümde ise veri seti ve yöntem kısmına yer verildikten sonra dördüncü bölümde çalışma bulgularına yer verilmiştir ve son olarak değerlendirme ve sonuç kısmına yer verilerek çalışma sonlandırılmıştır.

2. Teorik Çerçeve

Tarihsel süreç boyunca kamu harcamalarıyla ilişkili birçok değişken üzerinde sürekli çalışmalar yapılmıştır. Kamu harcamalarının ekonomi bilimi içindeki önemi ekonomi biliminin kendisi kadar önemli olduğu için daima tartışma konusu olmuştur. Bu tartışma diğer birçok tartışma gibi ekonomiyle ilgili iddia edilen görüşlerin önceden kabul edilen varsayımlarına dayanan farklı kanıtlara sahiptir. Büyük Buhran'dan sonra kamu kesiminin ekonomi içindeki rolünün artmasıyla beraber verimlilik ve etkinlik tartışmalarının da yaşanmasına neden olmuştur. Bu tartışmanın temel sebebi ekonomide kamu kesiminin etkinliğinin artmasının ekonomik büyümeyi yavaşlatacağı ve verimliliği düşüreceğini iddia edenlerin bulunmasıydı. Buna karşılık bazı kişilerin kamu kesiminin ekonomiyi destekleyici bir güce sahip olduğunu ve ekonomik büyüme için son derece kritik bir rol üstlendiğini savunmuştur. Bu sebeple kamu harcamaları, kamu kesiminin tercihlerini yansıtan bir gösterge olarak kabul edilebilir (Cergibozan vd, 2017: 76; Ram,1986: 272-280).

Ürünlerin üretimine, üretim yöntemlerine, mal ve hizmetlerin satın alınmasına, yatırımların yapılmasına ve kaynak transferine yönelik kamu harcamaları, ekonomik gelişmelerden etkilenme potansiyeline sahiptir. Bu sebeple ekonomik büyümeyle birlikte gelirdeki artışın kamu harcamalarını artırması muhtemel görünmektedir. Kamu sektörünün büyüklüğünün ekonomik büyüme üzerindeki rolüyle ilgili yapılan tartışmalar kamu harcamalarının milli gelir içindeki oranının önemini vurgulamıştır. Bu oran özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemlerde önemli ölçüde arttığı gözlemlenmiştir. Savaş sonuçlarının iyileştirilmesi, güvenlik hizmetlerine odaklanması, altyapı hizmetlerinin sunulması, işsizlik oranının azaltılması gibi birçok sosyo-ekonomik faktöre bağlı olarak devletin ekonomik alandaki rolü sürekli olarak artmıştır (Noyan ve Özpençe, 2021: 98; Tuna, 2013: 54; Şener, 2014: 38).

Devletin iktisadi faaliyetlerdeki payının artmasıyla beraber kamu harcamalarında da doğrudan bir artış yaşanmıştır. Bu artışların temel sebeplerinden biri de ülkelerin sosyal yaşamlarında meydana gelen artışlar olmuştur (Hillman, 2003: 744). Bu ilerlemelerin ardından kamu harcamalarının seyri üzerine yapılan çalışmalarda

özellikle ekonomik büyüme ile olan ilişki incelenmiştir (Tuna, 2013: 54). Kamu kesiminin ekonomi içerisindeki etkinliğini ifade eden kamu harcamalarının payının ne olması gerektiğine ilişkin görüşler, farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır (Tokathoğlu ve Selen, 2019:53). Söz konusu artış eğilimi ile ilgili birçok yaklaşım literatürde yer edinmekle birlikte bu alanda yapılan ilk çalışma Alman İktisatçı Adolph Wagner'e ait olmuştur (Noyan ve Özpençe, 2021: 98).

Adolph Wagner tarafından öne sürülen "Kamu Harcamalarının Artış Kanunu", genellikle akademik literatürde "Wagner Kanunu" olarak adlandırılmaktadır. Wagner, kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırarak bu iki değişken arasındaki olumlu bağlantıyı ortaya koyan bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu kanuna göre özellikle sanayileşme sürecinde olan ülkelerin milli gelirinin artmasıyla birlikte kamu harcamalarının da artması beklenmektedir. Bu teoriye göre kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir pozitif ilişki olduğu ve ekonomik büyümeden kamu harcamalarına doğru bir nedensellik olduğu varsayılmaktadır. Wagner, çalışmasında ekonomik ilerlemenin kamusal faaliyetlerin hem görece hem de mutlak anlamda artmasını öne sürerek kamu harcamalarının artırıcı bir etkisinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir (Henrekson, 1993: 406; Karas, 2020: 200; Sağdıç vd, 2020: 659).

Wagner, kamu harcamalarının gelire duyarlı olduğunu öne sürmüş ve gelirdeki artışla birlikte kamu harcamalarının da değişeceğini ifade etmiştir. Bu sebeple kamu faaliyetlerini ve bu faaliyetlerin yarattığı ekonomik yükümlülükleri bir arada değerlendirerek, birinin varlığında diğersinin de var olduğunu kabul etmektedir. Wagner, kamu harcamalarının ve gelirin benzer etkiyi gösterdiğini varsayarak, harcamalardaki artışın tek nedeninin ekonomik büyüme olduğunu iddia etmiştir (Wagner, 1958: 6-8).

Özellikle ülkelerin ilerleme seviyelerinin artmasıyla birlikte insanların kamu hizmetlerine olan talepleri artmakta ve sonuç olarak devlet faaliyetleri yani kamu harcamaları artmaktadır. Wagner'e göre sanayileşen toplumlarda toplumların sosyal ilerleme istekleri, devlet faaliyetlerinin artmasına ve sonuç olarak kamu harcamalarının artmasına neden olmaktadır. Halk devletin kendilerine daha çok hizmet etmesini, ayrıca birçok hizmeti de üstlenmesi gerektiğini önünde durulamayacak bir baskı şeklinde hissettirmektedir. Özel ekonomi tarafından sosyal ilerlemeyi yaratacak olan faaliyetler yapılamadığından devletin ekonomi içindeki payı artmak durumunda kalmaktadır (Karas, 2020: 200; Edizdoğan vd., 2011: 53).

Wagner, ileri sürdüğü hipotezle sosyal ilerlemenin ve özel ekonomide aynı amaca ulaşmanın mümkün olmadığını göstermek amacıyla artışın farklı gruptaki faaliyetlerde ayrı ayrı gerçekleştiğini vurgulamıştır. Bu nedenle devlet faaliyetlerini üç ana grupta inceleyerek kamusal faaliyetlerin artış nedenlerini açıklamıştır. Birincisi; özel sektörün tercih edilmesini sağlayan sanayileşme ve özelleştirmenin etkisi olduğu belirtilmektedir. Bu durum devletin asli görevi olan genel güvenlik ve hukuk düzenini koruma yükümlülüğüne ek olarak ilerleyen teknolojinin devlet hizmetlerinin maliyetini artırmasıyla ilişkilendirilmektedir. İkincisi; reel gelirdeki potansiyel büyümenin, kültürel ve refah harcamalarının göreceli artışına ve devletin

doğrudan üretimde yer almasına imkân tanıdığı ifade edilmektedir. Üçüncüsü; teknolojiye ilerleme ve ekonomik verimliliği artırmak için doğal tekellerin devlet tarafından yönetilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu, posta, bankacılık, eğitim gibi büyük yatırım sermayesi gerektiren sosyal hizmetlerin devlet eliyle yürütülmesinin önemini ortaya koymaktadır. Bu sebeplerden dolayı artan kamu faaliyetlerinden kaynaklı kamu harcamalarının sürekli olarak arttığı kabul edilmektedir. Wagner Kanunu olarak da ifade edilen kamu harcamaları artış kanunu ortaya çıkmıştır. Wagner'a göre devlet faaliyetlerinden kaynaklanan kamu harcamalarındaki artışlar tek yönde gelişmemektedir. Bu faaliyetler, nitelik ve nicelik olarak artmaktadır. Böylece devlet, daha önce yürüttüğü hizmetleri daha kaliteli ve yetkin bir şekilde sunmanın yanı sıra, topluma yeni hizmetler de sunmaktadır. Bu kanunla zamanla birçok teorik ve ampirik çalışmaya öncü olduğu söylenebilir (Edizdoğan vd, 2011: 54-55; Henrekson, 1993: 407).

Akademik literatürde Wagner Kanunu ile ilgili çeşitli modellerin geliştirildiği gözlemlenmektedir. Wagner'in çalışmasının bazı belirsizliklerinin dikkate alındığı durumlarda, "ekonomik gelişme" ile "devlet faaliyetlerinin büyümesi" arasındaki ilişkinin ampirik olarak tam anlamıyla tanımlanması zor olabilir. Wagner Kanunu'nun ampirik olarak incelenmiş en az altı farklı modeli mevcuttur. Dolayısıyla Wagner Kanunu'nun geçerliliğinin sınanması için literatürde çeşitli modellemelerin kullanıldığı gözlemlenmektedir (Mann, 1980: 190).

Wagner Kanunu'nun ampirik olarak test edildiği altı modeli şunlardır: Peacock Wiseman (1961), Gupta (1967), Goffman (1968), Pryor (1968), Mann (1980) ve Payne-Ewing (1996) tarafından geliştirilen modeller en yaygın kullanılanlar arasındadır.

Peacock ve Wiseman (1967) modeline göre toplam kamu harcamalarının milli gelirin bir unsuru olduğu ve bu harcamalardaki artış oranının büyümeden daha yüksek olduğu ifade edilir. Gupta (1967) modelinde kişi başına düşen milli gelirdeki artışın doğal olarak kişi başına düşen kamu harcamalarını da artıracığını öne sürer. Goffman (1968) ve Goffman ve Mahar (1971) ise modellerinde kişi başına düşen gelirin artmasıyla birlikte kamu harcamalarının da artacağını savunurlar. Ancak Mann (1980) ve Michas (1975) gibi araştırmacılar, kamu harcamalarının milli gelir içindeki payı ile kişi başına düşen milli gelir arasında bir ilişki olduğunu ileri sürerler. Bu modellere göre milli gelirdeki potansiyel bir artış, kamu harcamalarının milli gelir içindeki oranını artırır. Payne-Ewing (1996) modelinde ise milli gelirdeki kişi başına düşen artışın, kamu harcamalarının milli gelir içindeki oranını artıracığına dikkat çeker. Bu çeşitli modellerde gözlemlendiği gibi ekonomik faaliyetlerdeki artışlar genellikle kamu harcamalarının da artmasına neden olur. Bu durum Wagner Kanunu'nun çeşitli versiyonlarında ve diğer ekonomik modellerde gözlemlenen bir fenomeni olarak düşünülebilir (Karaş, 2022: 780).

3. Literatür Taraması

Kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, teorik literatürde olduğu gibi ampirik literatürde de önemli bir yer tutmaktadır. Ekonometri alanındaki

ilerlemeler, daha güvenilir analizlerin gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Elde edilen sonuçlar, ülkelerde kullanılan analiz yöntemleri ve değişkenlerin özelliklerine bağlı olarak farklılık gösterebilir. Wagner Kanunu'na ilişkin Türkiye'de yapılan çalışmalar ve dünya genelinde farklı ülkelerde ve bölgelerde gerçekleştirilen çalışmalar özet olarak tablo şeklinde sunulmuştur.

Tablo 1: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar

Çalışma	Dönem	Yöntemler	Bulgular
Demirbaş (1999)	1950-1990	Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi	Wagner Kanunu'nun geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Kar ve Taban (2001)	1971-2000	Eş-Bütünleşme	Eğitim ve Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği, sağlık ve altyapı harcamalarının ise ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna varılmıştır.
Halicioğlu (2003)	1960-2000	Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi	Wagner Kanunu'nun geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Arısoy (2005)	1950-2003	Engle-Granger ve Johansen Eşbütünleşme Testleri ve Granger Nedensellik	Ekonomik büyümenin kamu harcamalarını arttıracacağı, yani Wagner Kanunu'nun geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Gacener (2005)	1987-2003	EKKY, Eşbütünleşme VAR, Etki-Tepki analizi ve Varyans Ayrıştırması	Wagner Kanunu'nun uzun dönemde geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Selen ve Eryiğit (2009)	1923-2016	Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi	GSMH ile KH arasında pozitif bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Aytaç ve Güran (2010)	1987-2005	VAR Analizi	Wagner Yasası'nın geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Oktayer (2011)	1950-2009	Eşbütünleşme, Vektör Hata Düzeltme ve Nedensellik Analiz	Wagner Kanunu'nun ele alındığı beş versiyonda da hipotezin geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Taşseven (2011)	1960-2006	Eşbütünleşme – Toda Yamamoto Nedensellik	Wagner Yasası'nın geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Yüksel ve Songur (2011)	1980-2010	Engle- Granger Eşbütünleşme ve Nedensellik Testi	Wagner Yasası'nın geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Tuna (2013)	1961-2012	Nedensellik Analizi	Wagner Kanunu'nun geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Telek ve Telek (2016)	1998-2015	VAR Analizi, Granger Nedensellik Analizi	Wagner Kanununa göre destekleyici sonuçlar elde edilmemiştir.
Ulucak ve Ulucak (2014)	1950-2011	Hacker-Hatemi J Nedensellik Analizi	Çalışmada yapılan test sonuçları, her iki yaklaşımı da doğrulayan bulgular ortaya koymuştur.
Cergibozan vd. (2017)	1960-2015	Eşbütünleşme ve ARDL Sınır Testi	Wagner Yasası'nın geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Tülümce ve Zeren (2017)	1975-2014	Hacker- Hatemi J ve Asimetrik Nedensellik Testi	Wagner Yasası'nın geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Yılıgör, Karahan ve	2006-2018	ARDL Analizi	Wagner Yasası'nın kısa dönemde geçerli olduğu ama uzun dönemde geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.

Topdağ (2018)			
Balkı ve Demir (2019)	1960-2016	Eşbütünleşme, Nedensellik Analizi, ARDL Sınır Testi	Musgrave modelinde Wagner Yasası'nın geçerli olduğu kabul edilmiştir.
Aydın ve Gül (2020)	1990-2018	Johansen Koentegrasyon Testi, Granger Nedensellik Testi ve En Küçük Kareler Yöntemi	Kamu harcamalarında olası bir artışın ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucu elde edilmiştir.
İçen (2021)	2006-2020	ARDL ve NARDL Analizi	Wagner Kanunu'nun doğruluğu kanıtlanmıştır.
Köse ve Özen (2022)	1980-2017	ARDL Analizi	Wagner Kanunu'nun geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.

Gerçekleştirilen ekonometrik çalışmalar, gelişmekte olan Türkiye'de Wagner Kanunu'nu hem doğrulayan hem de reddeden sonuçlara ulaşıldığını göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye ekonomisi üzerine yapılan araştırmalar, kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde olumlu yönde bir ilişkinin varlığını ve bu iki değişkenin birlikte hareket ettiğini ifade etmektedir (Gacener, 2005: 104).

Tablo 2: Diğer Ülkelere İlişkin Çalışmalar

Çalışma	Ülkeler	Dönem	Yöntemler	Bulgular
Afxentiou ve Serletis (1991)	Kanada	1947-1986	Nedensellik Analizi	Wagner Yasası'nı desteklen nitelikte bir sonuç elde edilememiştir.
Henrekson (1993)	İsveç	1861-1990	Eşbütünleşme Analizi	Wagner Yasası'nın geçerli olduğu kabul edilmiştir.
Courakis vd. (1993)	Yunanistan ve Portekiz	1958-1985	Eşbütünleşme ve EKK	Wagner Yasası'nın geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Oxley (1994)	İngiltere	1870-1913	Eşbütünleşme, Nedensellik Analizi	Wagner Yasası'nı desteklen nitelikte sonuç elde edilmiştir.
Ahsan vd. (1996)	Kanada	1953-1988	Engle – Granger Eşbütünleşme	Wagner Yasası'nın uzun dönemde geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Islam (2001)	ABD	1929-1996	Dışsalılık Testleri, Eşbütünleşme Analizi	Wagner Yasası'nı destekleyici sonuçlar elde edilmiştir.
Al-Faris (2002)	Körfez İşbirliği Konseyi Ülkeleri	1970-1997	Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi	Wagner Yasası'nı destekleyici sonuçlar elde edilmiştir.
Huang (2006)	Çin ve Tayvan	1979-2002	Hata Düzeltme Modeli, ARDL Sınır Testi	Tüm harcama kalemleri ile çıktı arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığı elde edilmiştir. Wagner yasası desteklenmemiştir.

İbrahim Halil UÇAR, Serhat UZAN

Narayan vd. (2008)	Çin'de 24 eyalet	1952-2003	Panel Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	Panel sonuçları, Wagner Yasası'nı doğrulamaktadır. Bununla birlikte, göreceli olarak düşük gelirli merkez ve batı bölgelerinden oluşturulan panellerde farklı sonuçlar elde edilmiştir.
Lamartina ve Zaghini (2011)	23 OECD Ülkesi	1970-2006	Panel Eşbütünleşme Analizi	Wagner Yasası'nın geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Babatunde (2011)	Nijerya	1970-2006	ARDL Sınır Testi ve Nedensellik Analizi	Wagner Yasası'nın geçerli olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Antonis vd. (2013)	Yunanistan	1833-1938	Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi	Wagner Yasası'nın geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Aworinde ve Onakoya (2015)	Nijerya	1961-2013	Diks – Panchenko, Hacker ve Hatemi J Nedensellik	MG'den KH'na doğrusal ve doğrusal olmayan tek yönlü bir nedensellik ilişkisi gözlenmektedir.
Cavicchioli ve Pistoresi (2016)	İtalya	1862-2009	Hansen – Seo Doğrusal Olmayan Eşbütünleşme	Değişkenler arasında eşik değerli bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Ancak, savaş zamanlarında savunma harcamalarındaki geçici artışlar nedeniyle kamu harcamalarında olağandışı tepkiler gözlemlenmektedir. Bu durum, doğrusal olmayan etkilerin geçici olduğu sonucuna varılmıştır.
Ali ve Munir (2016)	Pakistan	1976-2015	Eşbütünleşme, Nedensellik Analizi	Wagner Yasası'nı desteklen nitelikte sonuç elde edilmiştir.
Wang vd. (2016)	Romanya	1991-2014	Eşbütünleşme, Nedensellik Analizi	Wagner Yasası'nı desteklen nitelikte sonuç elde edilmiştir.
Keho (2017)	Kamerun Fildişi Sahilleri Gana, Kenya, Senegal	1965-2013	Enders Siklos Doğrusal Olmayan Eşbütünleşme	Benin, Kamerun ve Fildişi sahilleri ülkelerinde Keynes yaklaşımı geçerli iken Kenya ve Senegal ülkelerinde Wagner yaklaşımı geçerlidir.
Eldemerdash ve Ahmed (2019)	Mısır	1980-2012	Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi	Wagner Yasası'nın geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Karaş (2020)	BRICS-T Ülkeleri	1990-2018	Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik Analiz	Wagner Yasası'nın geçerli olduğu sonucu elde edilmiştir.
Gheraia vd. (2021)	S.Arabistan	1990-2017	ARDL Sınır Testi	Wagner Yasası'nın geçerli olduğu sonucuna varılmıştır.

Yapılan ekonometrik çalışmalar neticesinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ele alınan dönemlerin farklı olması itibarıyla Wagner Kanunu'nu destekleyen sonuçların yanında desteklemeyen sonuçların da olduğu görülmektedir. Bu anlamda aynı ülke üzerinde farklı dönemlerde yapılan çalışmaların farklı sonuçlar ortaya koyduğu görülmektedir.

4. Veri Seti ve Yöntem

Makroekonomik parametreler arasındaki etkileşimi inceleyen çalışmalar parametreler arası nedensellik, uzun ve kısa ilişkisinin tespit edilmesinde çeşitli ekonometrik yöntemler kullanmışlardır. Bu çalışmada GSYH, toplumsal harcamalar, bileşik öncü göstergeler ve TÜFE arasındaki etkileşimler incelenmiş ve analiz edilmiştir. Çalışmada analiz edilen değişkenlerin 2006 ilk çeyrekte 2023 son çeyreğe kadar olan çeyrek dönemlik kapanış değerlerinin logaritmik dönüşümleri kullanılmıştır. Çalışmada 2006 yılının başlangıç noktası olarak seçilmesinin nedeni 2008 küresel finans krizi öncesinde Türkiye ekonomisinin makroekonomik göstergeler bakımından daha iyi durumda olması ve aynı zamanda yabancı yatırımcıların Türkiye'ye olan ilgisinin artmasıdır.

Çalışmada kullanılan parametrelere ilişkin çeyrek dönemlik veriler TCMB elektronik veri dağıtım sisteminden elde edilmiştir. Çalışmada Phillips & Perrons (PP) birim kök testi ile zaman serilerinin birim kökleri, Granger testiyle nedensellik, Johansen eşbütünleşme yaklaşımı ile entegrasyon ve uzun dönem, VAR modeli kısa dönemli etkileşimin saptanmasında Eviews 10 paket programı kullanılmıştır.

Tablo 3: Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Simge	Kısaltmaların Açıklamaları	Analiz Dönemi	Veri Kaynağı
GSYH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	2006-Q1- 2023-Q4	TCMB
BOG	Bileşik Öncü Göstergeler Endeksi	2006-Q1- 2023-Q4	TCMB
SH	Sosyal Harcamalar	2006-Q1- 2023-Q4	TCMB
TÜFE	TÜİK- Fiyat Endeksi (Tüketici)	2006-Q1- 2023-Q4	TCMB

Araştırma için sıfır ve alternatif hipotezler aşağıda ifade edildiği biçimde oluşturulmuştur.

H₀: Türkiye özelinde bileşik öncü göstergeler endeksi (BOG), sosyal harcamalar (SH) ve Tüketici fiyat endeksinin (TÜFE) GSYH üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkisi bulunmamaktadır.

H_a: Türkiye özelinde bileşik öncü göstergeler endeksi (BOG), sosyal harcamalar (SH) ve tüketici fiyat endeksinin (TÜFE) GSYH üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkisi bulunmaktadır.

4.1. Birim Kök Testi

Test edilecek parametrelerin birim kök sürecinin kontrol edilmesi önem teşkil etmektedir. Birim kök testi parametrelerin zaman serilerindeki durağanlık durumunu belirlemek için kullanılır. Bu test serinin istatistiksel özelliklerinin zamanla değişip değişmediğini değerlendirir. Eğer bir değişkenin birim kökü varsa bu değişkenin zaman serisi durağan değildir ve analiz sonuçları yanıltıcı olabilir.

Bu nedenle birim kök testi analizinde sağlıklı ve güvenilir sonuçlar üretmesi için önemlidir.

4.1.1. Phillips ve Perron Testi

Birim kök testlerinin uygulanmasında ardışık bağımlılık sorununu ele alan parametrik olmayan yöntem Phillips ve Perron tarafından geliştirilmiş ve literatüre kazandırılmıştır. Dickey ve Fuller birim kök testine dayanan PP testi, t istatistiğinde parametrik olmayan bir düzeltme sağlar. PP testi aşağıda sunulan denklemde olduğu gibi birinci dereceden otoregresif modeli esas alır. Bu yaklaşım parametrenin durağanlık özelliğini belirlerken parametrik olmayan bir yaklaşım benimser ve bu sayede analizde daha güvenilir sonuçlar elde edilir.

$$\Delta Y_t = \varphi_0 + \xi Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklemden " φ " bir katsayıyı temsil eder, " Δ " ise değişimleri ifade eder. " ξ " ise eğilimi ya da trendi gösterirken, " y " modellenen bağımlı değişkeni temsil etmektedir. Son olarak " ε_t " hata terimini yani modelin tahmin edilemeyen kısmını belirtir. Bu terim modelin gözlemlenen değerleri ile tahmin edilen değerler arasındaki farkları temsil etmektedir (Polat ve Olgun, 2020: 210; Jebran ve Iqbal, 2016: 6).

4.2. Nedensellik Testi

Çalışmada analiz edilen değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi değişkenlere ait çeyrek dönemlik logaritmik veriler kullanılarak Granger nedensellik testi ile test edilmiştir.

4.2.1. Granger Nedensellik Testi

Parametreler arasında entegrasyon ilişkisi bulunması en azından bir yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğunu gösterir fakat bu ilişkinin yönünü belirtmemektedir. Bu nedenle analizde yer alan parametreler arasındaki kısa dönem dinamik etkileşimlerin yönünü tespit etmek için literatürde genellikle Granger ve Toda ve Yamamoto nedensellik testleri kullanılmaktadır. Granger nedensellik testinin uygulanmasında öncelikle bütün parametrelerin içsel olarak kabul edildiği bir VAR modelin tahmin edilmesiyle başlanır. VAR yaklaşımlarında doğru sonuçlara ulaşmak için ilk olarak uygun gecikme uzunluğunun saptanması gerekmektedir. Granger nedensellik testi parametreler arasındaki nedenselliğin yönünü belirlemek için analize dahil edilen birinci parametrenin mevcut değeri ile ikinci parametrenin geçmiş değerleri arasındaki ilişkiyi test etmektedir. Uygulamada ilk önce serilerin durağanlığı incelenerek bütünleşme mertebeleri saptanır sonraki aşamada eşbütünleşme analizi gerçekleştirilmektedir. İki değişkenli Granger nedensellik testi hangi değişkenin diğerini yönlendirdiğini test etmeye çalışır. Testin mantığı aşağıdaki şekilde işlemektedir: x ve y zaman serisi değişkenleri olsun daha sonra aşağıdaki iki değişkenli regresyonlar oluşturulmuştur.

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 X_{t-1} + \dots + \alpha_n X_{t-n} + y_0 + y_1 + y_{t-1} + \dots + y_n y_{t-n} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$x_t = \alpha_0 + \alpha_1 X_{t-1} + \dots + \alpha_n X_{t-n} + y_0 + y_1 + y_{t-1} + \dots + y_n y_{t-n} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Denklemden x'in y'ye neden olup olmadığı test edilmek istenmektedir. Böyle bir durumda x bağımsız değişkeni, y ise bağımlı değişkeni temsil etmektedir. Dolayısıyla sıfır ve alternatif hipotezler şu şekilde ifade edilebilir.

$H_0 = x$ değişkeni y değişkeninin nedeni değildir.

$H_a = x$ değişkeni y değişkeninin nedeni değildir.

Sıfır hipotezi F-testi istatistiği ile test edilmektedir. Sıfır hipotezinin reddedilmesi durumunda bu durum x'in önemli ölçüde y'nin nedeni olduğu anlamına gelmektedir. Benzer bir mantıkla (2) ve (3) numaralı denklemler uygulanarak y'nin x'e neden olup olmadığı test edilebilmektedir (Duvarcı ve Duran, 2021: 790-791).

4.3. Johansen Eşbütünleşme Yaklaşımı

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki zaman serilerini maksimum olasılık tahminine dayalı indirgenmiş sıra regresyonu olarak tahmin eden Johansen (1988) ve Johansen ve Juselius (1990) eşbütünleşme modeli kullanılarak araştırılabilmektedir. Başlangıç noktasını p mertebeden vektör oto regresyonundan (VAR) alan Johansen yöntemi şu şekilde ifade edilebilir.

$$y_t = \mu + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Burada y_t genellikle I(1) olarak gösterilen bir mertebeden entegre edilmiş nx1 değişken vektörüdür ve ε_t sıfır ortalama beyaz gürültü vektör sürecidir. Bu durumda VAR aşağıdaki şekilde yeniden yazılabilir:

$$\Delta y_t = \mu + \Pi y_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Burada $\Pi = \alpha\beta'$ α matrisi, β matrisinde yansıtılan uzun dönemli ilişkiye kısa dönemli uyum parametrelerini içerirken, Π rütbesi ise eş bütünleştirici vektörlerin r sayısını belirlemektedir (İsa ve Lee, 2014: 38).

Johansen bu kanonik korelasyonların ve dolayısıyla Π matrisinin indirgenmiş anlamlılığı için iki farklı olasılık oranı testi önermektedir. Bu testler aşağıda verilen denklemlerde gösterilen iz testi ve maksimum özdeğer testlerdir. İz ve maksimum özdeğer testleri sırasıyla şöyle ifade edilebilir.

$$J_{\text{trace}} = -T \sum_{i=r+1}^n \ln(1-\lambda_i) \quad (6)$$

$$J_{\text{max}} = -T \ln(1-\lambda_{y+1}) \quad (7)$$

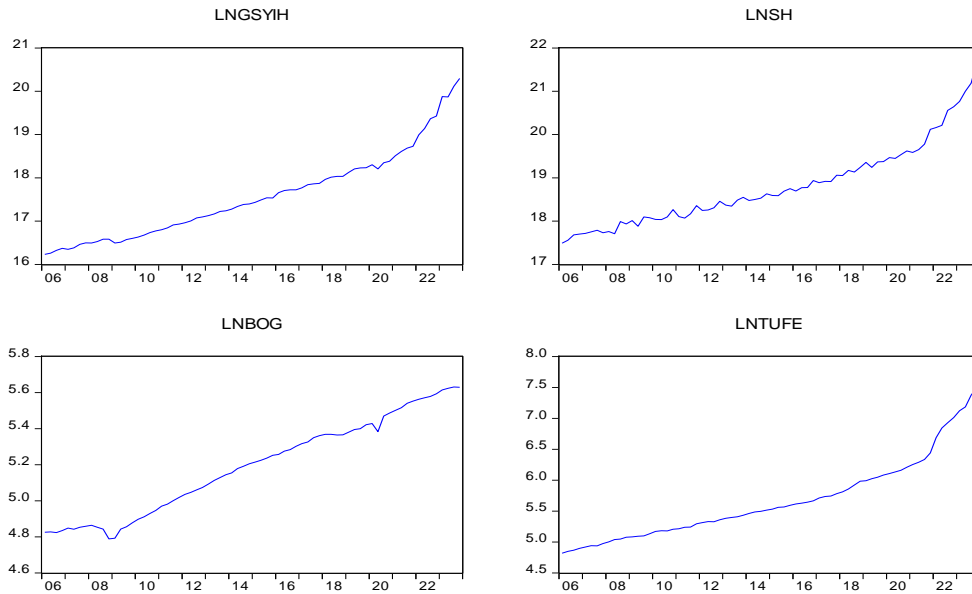
(6) numaralı denklemdeki λ_i , matrislerden elde edilen özdeğerlerdir ve T gözlem sayısını temsil etmektedir. Temel hipotez genel bir alternatife karşı r'ye eşit veya daha az sayıda eşbütünleşme vektörü olduğunu öne sürer. Test değeri tüm özdeğerlerin istatistiksel olarak sıfır olduğu durumda sıfır olmaktadır.

(7) numaralı denklem, r kadar eşbütünleşme vektörünün olduğu temel hipotezi, r+1 eşbütünleşme vektörünün olduğunu öne süren alternatif hipoteze karşı test etmektedir. Eğer karakteristik kökler istatistiksel olarak sıfıra eşit çıkarsa λ_{max} değeri küçük olacaktır. Bu eşbütünleşme vektörlerinin sayısını belirlemek için bir ölçüt sunmaktadır. Diğer bir ifade ile denklemde T örneklem büyüklüğü, λ_i ise en

büyük kanonik korelasyondur. İz testi, r eşbütünleşik vektörün boş hipotezini n eşbütünleşik vektörün alternatif hipotezine karşı test ederken, maksimum özdeğer testi ise r eşbütünleşik vektörün tam hipotezini, $r+1$ eşbütünleşik vektörün alternatif hipotezine karşı test etmektedir (Hjalmarsson ve Österholm, 2007: 5)

4.4. Analiz Edilen Değişkenlerin Zaman Serisi Grafikleri

Çalışmanın bu bölümünde çalışmada kullanılan parametreler ait grafikler sunulmaktadır. GSYH, SH, BOG ve TÜFE parametrelerinin üç aylık fiyat değişimlerinin eğilimleri grafiklerle incelenmiştir. Bu grafikler söz konusu parametrelerin zaman içindeki hareketlerini ve olası ilişkilerini görselleştirerek analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Grafik 1: Analiz Edilen Değişkenlerin Zaman Serisi Seviye Değerleri

Araştırılan parametrelerin fiyat serilerinin uzun vadede genel olarak artan bir eğilim içinde oldukları görülmektedir. Dolayısıyla grafiklere bakarak değişkenlerin birim kök içerdikleri diğer bir deyişle durağan olmadıkları söylenebilir.

4.5. Değişkenler Arası Korelasyon Matrisi Sonuçları

Bu bölümde araştırmanın odaklandığı GSYH, SH, BOG ve TÜFE değişkenleri arasındaki korelasyon matrisi sonuçları aşağıdaki Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: Korelasyon Matrisi Sonuçları

	GSYH	SH	BOG	TÜFE
GSYH	1			
SH	0.993500416	1		
BOG	0.95988409	0.93761198	1	
TÜFE	0.99479904	0.99609967	0.93640859	1

Korelasyon matrisi sonuçlarına göre değişkenler arasında korelasyonun yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum parametrelerin kısa dönemde birbirlerini etkileme gücünün yüksek olduğu şeklinde ifade edilebilir.

4.6. Test Edilen Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Tanımlayıcı istatistikler, incelenen parametrelerin niteliklerini anlamak ve bu parametrelerin normal dağılıma sahip olup olmadığını saptamak açısından önemlidir. Çeyrek dönem verileri kullanılarak parametreler arasındaki eşbütünleşme ve kısa dönem ilişkilerini araştırmak mahiyetinde önce araştırılan parametrelerin tanımlayıcı istatistikleri modellenmiştir. Jarque-Bera testi için hipotezler şöyle kurulmuştur.

H_0 = Seriler normal dağılıma uymamaktadır.

H_a = Seriler normal dağılıma uymaktadır.

Tablo 5: Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	GSYH	SH	BOG	TÜFE
Ortalama	17.57884	18.80721	5.189488	5.672772
Ortanca	17.41535	18.58899	5.209686	5.523308
Maksimum	20.29379	21.69134	5.630782	7.498314
Minimum	16.23090	17.48864	4.788658	4.819179
Standart Sapma	1.009171	0.940585	0.265918	0.651636
Çarpıklık	0.803907	0.988323	0.033889	1.016897
Basıklık	3.049451	3.59816	1.701291	3.429353
Jarque berra (Olasılık)	7.762534 (0.020625**)	12.62827 (0.001811***)	5.073717 (0.079115*)	12.96198 (0.001532***)
Gözlem sayısı	72	72	72	72

Not: ***,%1, **%5 ve *%10 anlamlılık seviyesini temsil etmektedir.

Tablo 5 incelendiğinde Jarque Bera testine ait olasılık değerlerinin GSYH, SH ve TÜFE değişkenleri için 0.05'ten küçük çıkması zaman serilerinin normal bir dağılım göstermediğini göstermektedir. Dolayısıyla bu değişkenlere ait üç aylık zaman serisi dağılımlarının normal dağıldığını söyleyen H_0 hipotezi reddedilirken, BOG değişkeni için kabul edilmiştir. Standart sapmanın GSYH 1.009 ve SH 0,94 ile oldukça yüksek, BOG'da ise 0.26 değeri ile nispeten düşük olduğu saptanmıştır. Eğikliğün tüm değişkenler için sağa doğru olduğu fakat eğiklik ve basıklık değerlerinin BOG sırasıyla 0.03 ile 1.70 değerleri ile diğerlerine göre daha düşük çıktığı belirlenmiştir.

5. Bulgular

Bu bölümde araştırmanın birim kök analizi, nedensellik testi, Johansen eşbütünleşme testi ve VAR analizi için yapılan test sonuçları sunulmuştur.

5.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Araştırmada serilerin durağanlığını veya birim kök içerip içermediğini test etmek için yaygın olarak tercih edilen birim kök testlerinden biri olan PP birim kök testi tercih edilmiştir. Kullanılan birim kök testlerine yönelik hipotezler şu şekildedir.

H_0 = Zaman serisinde birim kök bulunmaktadır.

H_a = Zaman serisinde birim kök bulunmamaktadır.

Tablo 6: PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Phillips ve Perron Testi Seviye		Phillips ve Perron Testi 1 Farkta	
	Sabitli	Sabitli&Trendli	Sabitli	Sabitli&Trendli
GSYH	5.4646 (1.0000)	3.9054 (1.0000)	-8.3247 (0.0000)	-9.6256 (0.0000)
SH	4.0702 (1.0000)	7.9907 (1.0000)	-7.9774 (0.0000)	-9.0533 (0.0000)
BOG	0.6298 (0.9897)	-2.9401 (0.1566)	-8.4861 (0.0000)	-8.5149 (0.0000)
TÜFE	6.0555 (1.0000)	4.7598 (1.0000)	-3.2232 (0.0227)	-4.5792 (0.0024)

Tablo 6’da analiz edilen parametrelere ait serilerin seviyede birim kök içerdikleri görülmektedir. Analiz edilen serilerin birincil farkları alındığında serilerin %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale geldikleri ve birim kök içermedikleri belirlenmiştir.

5.2. Johansen Eş Bütünleşme Testi Tahmin Sonuçları

Çalışmanın bu bölümünde değişkenlere ait serilerin birinci farklarında durağan oldukları diğer bir ifade ile değişkenlere ait zaman serilerinin düzeyde durağan olmadığı ve birinci farklarının alınarak durağan hale getirildiği yani birinci dereceden entegre oldukları tespit edildikten sonra zaman serileri arasındaki uzun vade ilişkisinin olup olmadığı Johansen (1988) ve Johansen & Juselius (1990) katkıları ile geliştirilen eşbütünleşme yaklaşımı temelinde incelenmiştir. Johansen eşbütünleşme testi için oluşturulan hipotezler şu şekildedir:

H_0 : Parametreler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmamaktadır.

H_1 : Parametreler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

Yapılan testte İz ve Maksimum Özdeğer istatistiklerinin p değerleri 0.05'ten küçükse sıfır hipotezi reddedilir ve bu durumda eşbütünleşme olduğu kabul edilir. Eğer İz ve Maksimum Özdeğer istatistiklerinin p değerleri 0.05'ten büyükse sıfır hipotezi kabul edilir ve bu durumda da eşbütünleşme olmadığı ifade edilir.

Tablo 7: Uygun Gecikme Uzunlukları

Değişkenler	LR	FPE	AIC	SC	HQ
GSYH↔BOG	5 (19.812)	5 (1.10e-06)	5 (-8.0469)	1 (-7.6402)	2 (-7.8149)
GSYH↔SH	6 (16.772)	6 (2.19e-05)	6 (-5.0631)	1 (-4.2389)	6 (-4.7223)
GSYH↔TÜFE	5 (13.760)	5 (2.74e-06)	5 (-7.1377)	2 (-6.7693)	2 (6.9700)

Not: Optimal gecikme uzunluğunu tespit edilmesinde maksimumu gecikme sayısı 6 olarak alınmıştır. Tablodaki parantez içi değerler bilgi kriterlerinin değerleridir.

Eşbütünleşme analiz yapılmadan önce yöntemde incelenen değişkenlerle kısıtlanmasız bir VAR yaklaşımı modellenerek modelin en uygun gecikme uzunluğunun tespit edilmesi gerekir. Bu nedenle zaman serileri arasındaki etkileşimin ne kadar süreyle gecikmeli olarak ortaya çıktığını belirlemek için uygun gecikme uzunluğu VAR modeliyle tahmin edilmiştir. Bu doğrultuda LR, FPE, AIC, SC ve HQ bilgi kriterlerine dayanarak optimal gecikme uzunlukları tahmin edilmiş ve elde edilen sonuçlar aşağıdaki Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7'de görüldüğü gibi değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisini belirlemek için kullanılacak en uygun gecikme uzunlukları değişkenden değişkene değişmektedir. En uzun gecikme uzunluğu GSYH ile SH arasında 6 olarak tespit edilirken, GSYH ile TÜFE ve BOG değişkenleri arasındaki en uygun gecikme uzunluğu ise 5 olarak tespit edilmiştir.

Analiz edilen tüm parametrelerin birinci mertebeden eşbütünleşik olması birim kök içeren zaman serileri arasındaki uzun dönem ilişkisini tespit etmeye yarayan eşbütünleşme testinin uygulayabilmesine imkân sağlamaktadır. Parametreler arasında eşbütünleşmenin çıkması durumunda uzun dönem ilişkisinin olduğunu, aksi durumda yani eşbütünleşme yok ise uzun dönemli ilişki olmadığını söylemek mümkündür (Düzakın ve Samırkaş, 2013: 14).

Bu çalışmada Johansen tarafından geliştirilen VAR temeline dayanan eşbütünleşme yöntemi kullanılmış ve elde edilen sonuçlar aşağıdaki Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8: Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Değişkenler	Sıfır Hip	İz İst	0.05 Kritik Değerler	Olasılık	Maksimum Özdeğer	0,05 Kritik Değerler	Olasılık
GSYH↔BOG	r=0	18.5307	20.2618	0.0850	13.73384	15.8921	0.1060
	r≤1	4.79693	9.16454	0.3064	4.796931	9.16454	0.3064
GSYH↔SH	r=0	10.3148	15.4947	0.2573	7.956275	14.2646	0.3832
	r≤1	2.35853	3.84146	0.1246	2.358536	3.84146	0.1246
GSYH↔TÜFE	r=0	25.4118	15.4947	0.0012	21.15966	14.2646	0.0035
	r≤1	4.25215	3.84146	0.0392	4.252158	3.84166	0.0392

Tablo 8'de GSYH ile SH, TÜFE ve BOG arasındaki karşılıklı eşbütünleşme ilişkisi sonuçları sunulmuştur. Tablo 8'de görüldüğü gibi GSYH ile TÜFE arasında %5 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme tespit edilmiştir. Öte yandan GSYH ile analiz edilen diğer değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını söyleyen H_0 hipotezi kabul edilmektedir.

Tahmin edilen ve Tablo 8'de sunulan İz ve Maksimum Özdeğer istatistiklerinin kritik değerlerle karşılaştırılması %5 önem seviyesinde GSYH ve TÜFE arasında herhangi bir eşbütünleşik vektörün olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilirken, GSYH, SH ve BOG değişkenleri için sıfır hipotezi İz ve Maksimum Özdeğer test istatistikleri tarafından kabul edilmektedir. Diğer bir ifade ile GSYH↔SH ve GSYH↔BOG değişkenleri için tahmin edilen test istatistikleri %5 anlamlılık düzeyindeki kritik değerden küçük çıkması nedeniyle değişkenler arası eşbütünleşme olmadığı yönündeki sıfır hipotezi kabul edilmiştir. Bu durumda GSYH ile TÜFE uzun dönemde eşbütünleşik oldukları saptanırken, GSYH ile BOG, SH arasında ise anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı ve değişkenlerin uzun dönemde birbirlerinden bağımsız hareket ettikleri sonucuna varılmıştır.

5.3. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bu bölümde değişkenler arasındaki nedensellik Granger nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Granger nedensellik analizine geçilmeden önce analiz

edilen serilerin birim kökleri PP birim kök testi ile sabit ve sabit ve trendli modellerde incelenmiştir. Granger testi sonuçları %5 anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir. Granger nedensellik testinden elde edilen sonuçlar aşağıdaki Tablo 9’da sunulmuştur.

Tablo 9: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler	F-istatistiği	Olasılık	Nedensellik
BOG→GSYH	0.75614	0.4736	YOK
GSYH→BOG	1.44370	0.2435	YOK
SH→GSYH	4.87569	0.0106	VAR
GSYH→SH	9.43989	0.0003	VAR
TÜFE→GSYH	11.4826	5.E-05	VAR
GSYH→TÜFE	8.09262	0.0007	VAR

Buna göre GSYH ile SH ve TÜFE değişkenleri arasında karşılıklı nedensellik belirlenirken, GSYH ile BOG arasında herhangi bir nedensellik tespit edilememiştir. Bu durumda GSYH için dikkate alınması gereken önemli göstergelerin SH ve TÜFE olduğu söylenebilir.

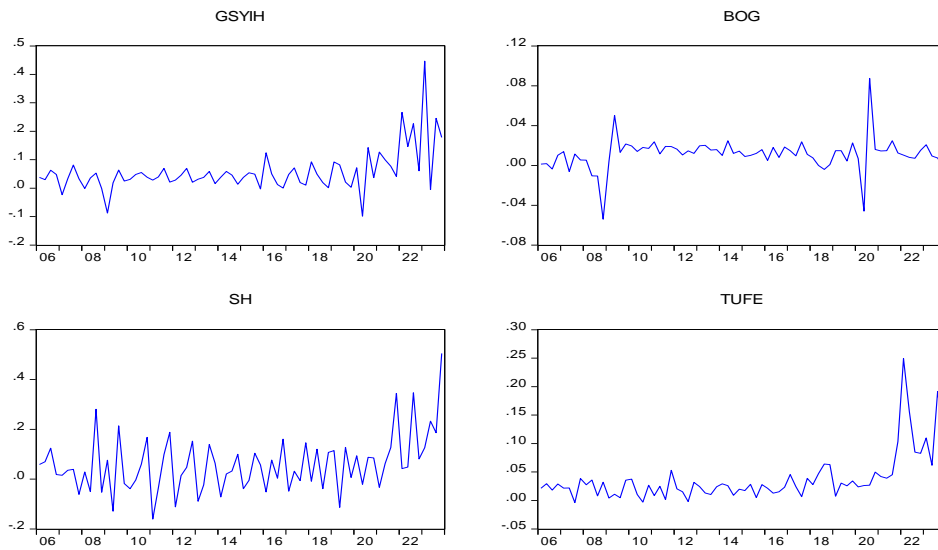
5.4. Var Analizi Tahmin Sonuçları

Çalışmanın bu bölümünde VAR analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Tablo 10’da PP birim kök testi sonuçları incelediğinde değişkenlere ait zaman serilerinin seviyede durağan oldukları görülmektedir.

Tablo 10. Phillips ve Perron Birim Kök Testi Sonuçları

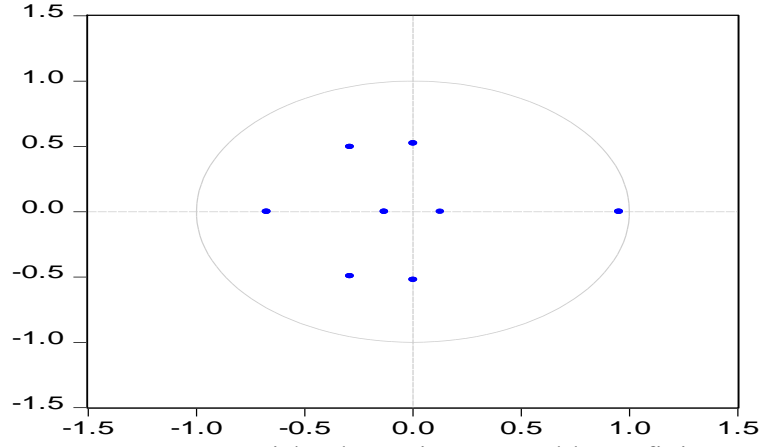
	Phillips ve Perron Testi Seviyede	
	Sabitli	Sabit&Trend
GSYH	-8.3756 (0.0000***)	9.6746 (0.0000***)
BOG	-8.5045 (0.0000***)	-8.5572 (0.0000***)
SH	-8.0354 (0.0000***)	-9.0384 (0.0000***)
TÜFE	-3.3241 (0.0209**)	-4.5988 (0.0022***)

Not: ***,%1 ve ** ise%5 anlamlılık seviyesini göstermektedir.

Grafik 2: Analiz Edilen Değişkenlerin Seviye Değer Grafikler

Grafik 2’de grafiklerde değişkenlere ait zaman serisi değerlerinin 0 etrafında aşağı yukarı hareketler (gel gitler) sergiledikleri görülmektedir. Grafiklerde bazı dönemlerde aşağı yukarı pikler trend olarak değerlendirilebilir. Bu durum değişkenlere ait zaman serilerinin büyük olasılıkla durağan olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla değişkenlere ait grafiklerine bakarak analiz edilen zaman serilerinin seviye değerleri ile durağan oldukları söylenebilir.

Grafik 3: Değişkenlere Ait Durağanlık Grafiği

Süreç durağanlığı için grafikte bütün noktaların dairenin içinde olması gerekmektedir. Eğer dairenin diğer bir ifade ile çemberin sınırında ya da dışında bir nokta varsa bu durum sürecin durağan olmadığını gösterir. Grafikte görüldüğü gibi tüm noktalar çemberin içindedir ve bu durumda sürecin durağan olduğu söylenebilir.

Tablo 11: Değişkenlere Ait Durağanlık Tablosu

İçsel Değişkenler: GSYH, BOG, SH, TÜFE		
Dışsal Değişkenler: C		
Gecikme Spesifikasyonu: 12		
Kök		Modüller
0.954523		0.954523
-0.673505		0.673505
-0.288224	-0.495294i	0.573052
-0.288224	+0.495294i	0.573052
0.003345	-0.521969i	0.521980
0.003345	+0.521969i	0.521980
-0.130099		0.130099
0.128936		0.128936

Sürecin durağan olup olmadığını görebilmenin diğer bir yolu ise tablo üzerinden bakmaktır. Süreç durağanlığı tablo üzerinden net bir şekilde görülebilir. Tablo kısmında sürecin durağan olabilmesi için tabloda 1’e eşit ya da 1’den büyük hiçbir sayının olmaması gerekir diğer bir deyişle tüm sayıların 1’in altında olması gerekmektedir. Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi tüm sayıların 1’in altında olduğu dolayısıyla da sürecin durağan olduğu görülmektedir.

PP testi, grafik ve tablo sonuçlarından da görüldüğü gibi analiz edilecek tüm değişkenlerin seviyede durağan oldukları görülmektedir. Diğer bir ifade ile değişkenler seviye değerleri ile birim kök içermemektedir. VAR analizi için ilk koşul sağlanmıştır. VAR analiz için diğer önemli bir koşul en uygun gecikme uzunluğunu saptanmasıdır.

Tablo 12: Gecikme Uzunluğu Analizi

Lag	logL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	434.9492	NA	2.50e-11	-13.05907	-12.92636	-13.00663
1	479.5659	82.47330	1.05e-11	-13.92624	-13.26271*	-13.66405
2	500.1072	35.48039	9.23e-12	-14.06385	-12.86950	-13.59191
3	530.9547	49.54304	5.97e-12	-14.51378	-12.78660	-13.83208
4	565.3794	51.11550*	3.51e-12	-15.07210	-12.81610	-14.18065*
5	584.5746	26.17523	3.33e-12*	-15.16893*	-1238209	-14.06772
6	599.1016	18.04866	3.72e-12	-15.12429	-11.80663	-13.81333

Çalışmada son tahmin hatası (PPE) ve Akaike bilgi kriteri (AIC) olduğu beşinci gecikme uzunluğu kullanılmıştır. Dolayısıyla beş gecikme uzunluğu dikkate alınarak VAR modeli tahmin edilmiş ve tahmin sonucu elde edilen sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

5.4.1. Varyans Ayrıştırma Testi Sonucu

Varyans ayrıştırması, geniş bir değişken kümesindeki karmaşık yapıları anlamak için yaygın olarak kullanılan bir istatistiksel yöntemdir. Bu yöntem, içsel değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyerek bir değişkenin diğerlerine olan etkisini ve bu etkinin nasıl meydana geldiğini açıklamaya çalışır. Özetle varyans ayrıştırması, değişkenler arasındaki farklılıkları anlamak için kullanılır ve içsel faktörlerin dış etkilere nasıl tepki verdiğini analiz eder (Akkaya, 2021: 213).

Tablo 13: GSYH'nin Varyans Ayrıştırması

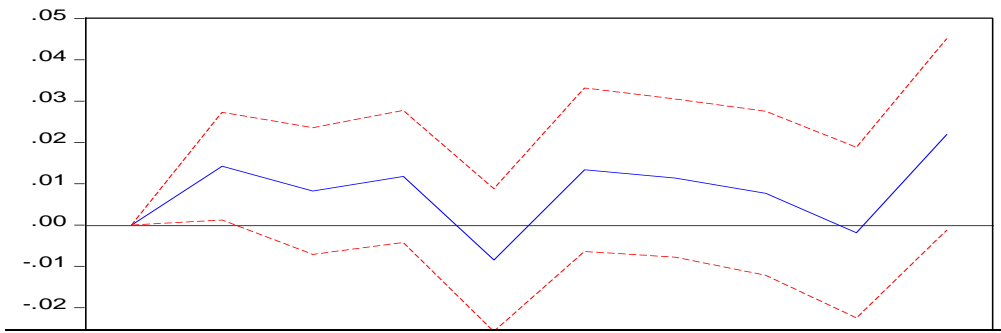
Dönem	S.E.	GSYIH	BOG	SH	TUFE
1	0.042091	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.053139	76.54719	7.186858	1.885150	14.38081
3	0.060415	63.62046	7.413232	17.79345	11.17286
4	0.062442	59.61789	10.49427	17.20247	12.68537
5	0.070956	58.44136	9.552781	20.33134	11.67451
6	0.075325	56.13601	11.62791	21.62503	10.61105
7	0.079214	56.11812	12.57350	21.70949	9.598898
8	0.080844	54.06872	12.97004	22.29345	10.66779
9	0.084849	54.51859	11.82329	22.74631	10.91181
10	0.090364	48.45104	16.33508	25.59246	9.621423

Tablo 13 GSYH'deki sapmanın nedeni ve nelerden kaynaklandığını göstermektedir. Varyans ayrıştırmasında değişkenler üzerine şoklar verilmekte ve sonrasında hangi bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni daha fazla etkilediği tespit edilmektedir. Burada şok denen şey sapmadır. Tablo 13'de bağımlı değişken GSYH'deki sapmanın 10 dönem sonunda en çok 48.45 ile kendisinden daha sonra

25.59 ile SH'den, 16,33 ile BOG'den ve en az da 9.59 ile tüketici fiyat endeksinden kaynaklandığı görülmektedir.

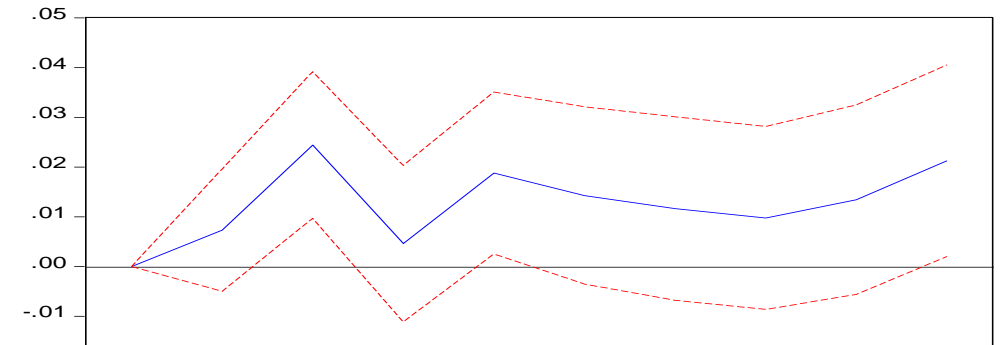
5.4.2. Etki Tepki Analizi Sonucu

Etki tepki analizinde bağımlı değişkenin bağımsız parametrelere karşı tepkisini incelenir. Yani bağımsız değişkenlere bir şok verildiğinde bağımlı değişkenin nasıl bir tepki verdiği araştırılır. Diğer bir ifade ile etki tepkileri bir standart sapma şokunun veya bir değişkendeki yeniliğin, başka bir değişkenin mevcut ve gelecekteki değerleri üzerindeki etkisini ortaya koyar. Aşağıdaki grafikte bağımlı değişkenin bağımsız değişkenlere verdiği tepkiler verilmektedir.

Grafik 4: Etki Tepki Analizi (GSYH→BOG)

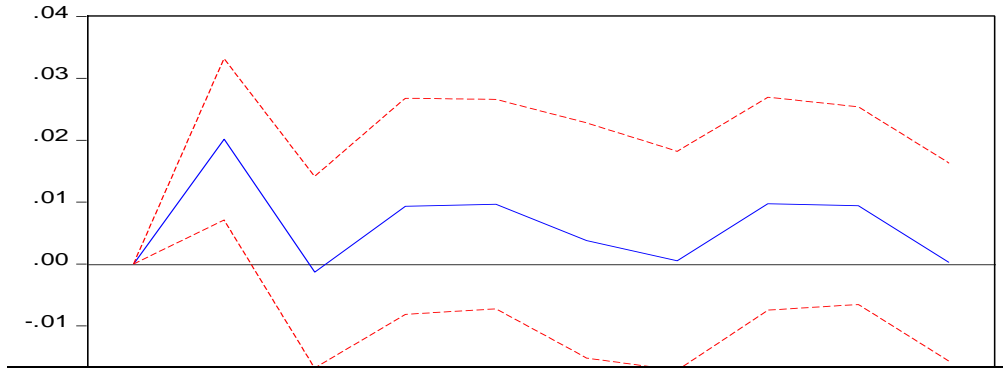
Grafik 4'te BOG bir şok verildiğinde GSYH'de gözlenen değişimler dönemlere göre çeşitlilik göstermektedir. Şokun etkisiyle GSYH, ikinci döneme kadar hızla artmakta ardından ikinci ve üçüncü dönem arasında yavaş bir azalma yaşanmaktadır. Üçüncü ve dördüncü dönem arasında tekrar hafif bir artış görülürken, dördüncü dönemden beşinci döneme kadar keskin bir düşüş olmaktadır. Altıncı döneme kadar bu düşüş devam ediyor, ancak ardından hızlı bir toparlanma başlıyor. Dokuzuncu döneme kadar değerlerde bir düşüş yaşanıyor ancak dokuzuncu dönemde tekrar hızlı bir yükseliş meydana geliyor.

Grafik 5: Etki Tepki Analizi (GSYH→SH)

Grafik 5'te SH'a bir şok uygulandığında GSYH'de belirgin ve dinamik bir tepkiye neden oluyor. GSYH önce hafif yükselen daha sonrasında ise üçüncü döneme kadar çok hızlı bir tepki göstererek yükseldikten sonra üçüncü ve dördüncü dönem arası

hızlı bir düşüş daha sonra dördüncü ve beşinci dönem arası toparlanarak hızlı bir yükseliş göstermektedir. Beşinci dönemden sekizinci döneme kadar hafif bir düşüş yaşanmasına rağmen, sekizinci dönemden itibaren tekrar yükseliş gözleniyor. Ayrıca SH'a verilen bir şok karşısında GSYH'nin tepkisinin ortalamanın üzerinde olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum SH'ın ekonomik aktivitede etkili bir faktör olduğunu ve GSYH üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu şeklinde yorumlanabilir.

Grafik 6: Etki Tepki Analizi (GSYH→TÜFE)

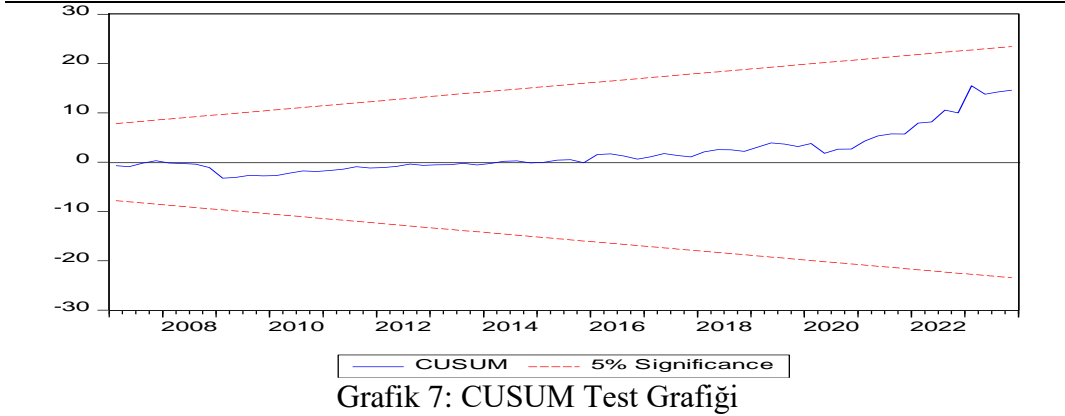
Grafik 6'da tüfe değişkenine bir şok uygulandığında bağımlı değişken GSYH ilk başta olumlu bir tepki vererek ikinci dönem kadar hızlı bir yükseliş gösteriyor sonrasında üçüncü döneme kadar hızlı bir düşüş gösterdiği gözlemlenmektedir. Üçüncü dönemden sonra tekrar yukarıya doğru ivme kazanarak dördüncü dönem kadar yükseliyor dört ve beşinci dönem arası yatay bir seyir izledikten sonra beşinci dönemden yedinci döneme kadar azalan bir değer sergilediği fakat yine negatif değer almadığı görülmektedir. Yedinci ve sekizinci dönem arası pozitif ve yükselen bir trend izledikten sonra sekiz ve dokuzuncu dönem arası yatay, dokuz ve onuncu dönem arası ise azalan bir tepki vererek ortalamaya yakınsadığı görülmektedir.

5.4.3. CUSUM Testi Sonucu

Cusum testi, ilk olarak Brown, Durbin ve Evans (1975) tarafından istatistik ve ekonometri literatürüne tanıtılmıştır. Cusum testi, ölçeklendirilmiş özyinelemeli artıkların analizine dayanır ve Chow (1960) testlerine göre varsayılan yapısal kırılmanın gerçekleştiği noktayı belirlemek için önceden bilgi gerekmemektedir. Bu da önemli bir avantajdır (Turner,2010:1049). Çalışmada Cusum testi hipotezleri aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

H_0 = Yapısal istikrar vardır.

H_1 = Yapısal kırılma vardır.

Grafik 7’de modelde yapısal bir kırılma olup olmadığını gösteren CUSUM test istatistiğinin %5 anlamlılık düzeyinde kırmızı kritik değerler arasında seyrettiği için modelde bir yapısal kırılma olmadığı söylenebilir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Adolph Wagner, 19. yüzyılda kamu harcamalarındaki artışın ekonomik büyümeyle bağlantılı olduğunu savunmuştur. Özellikle endüstrileşmiş ülkelerde, toplumun kamu hizmetlerine olan talebi sosyal ilerlemeyle paralel olarak artar ve bu da devletin rolünün genişlemesine yol açar. Bu durumda kamu harcamaları da artış gösterir. Wagner, bu artışın temel nedeninin sosyal devlet anlayışı ve sosyal hizmetlerin genişlemesi olduğunu vurgulamıştır. Bu araştırma Türkiye’de GSYH, SH, BOG ve TÜFE arasındaki ilişkileri test etmektedir. Çalışma, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini Granger nedensellik testi ile araştırmıştır. Ayrıca, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisini belirlemek için Johansen eşbütünleşme testi kullanılmıştır.

Çalışmada Granger nedensellik testine göre GSYH ile SH ve TÜFE değişkenleri arasında karşılıklı nedensellik tespit edilirken, GSYH ile BOG arasında herhangi bir nedensellik tespit edilememiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Johansen eşbütünleşme yaklaşımıyla tahmin edilmiş ve yapılan tahminler sonucunda GSYH ile TÜFE arasında %5 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme olduğu belirlenmiştir. Ancak GSYH ile diğer analiz edilen değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığı yönündeki H_0 hipotezi kabul edilmiştir. Diğer bir ifade ile çalışmada GSYH ile TÜFE’nin uzun dönemde eşbütünleşik oldukları saptanırken, GSYH ile BOG, SH arasında ise anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı ve değişkenlerin uzun vadede birbirinden etkilenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Değişkenler arasında kısa dönem ilişkisini test eden VAR analizi ile yapılan varyans ayrıştırma ve etki tepki analizlerinde bağımsız değişkenlere verilen şoklar karşısında bağımlı değişken olan GSYH’nin olumlu ve olumsuz tepkiler verdiği ve değişkenler arasında kısa dönem ilişkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca GSYH için dikkate alınması gereken önemli göstergelerin SH ve TÜFE olduğu saptanmıştır.

Çalışma Wagner Kanununun Türkiye özelinde kısa dönemde geçerli olduğuna ama uzun dönemde geçerli olmadığına işaret etmektedir. Eşbütünleşme testinden elde

edilen sonuçlar Afxentiou ve Serletis (1991), Courakis vd. (1993), Huang (2006), Babatunde (2011), Demirbaş (1999), Halicioğlu (2003), Taşseven (2011), Tuna (2013), Telek ve Telek (2016), Tülümce ve Zeren (2017), Yılgör vd. (2018), Köse ve Özen (2022) çalışmalarını destekler niteliktedir.

Kaynakça

Ahsan, S.M., Kwan, A.C. ,Sahni, B.S. (1996). “Cointegration and Wagner's Hypothesis: Time Series Evidence for Canada”, *Applied Economics*, 28(8): 1055-1058.

Afxentiou, P.C., Serletis A. (1991). “A Time-Series Analysis of the Relationship Between Government Expenditure and GDP in Canada”, *Public Finance Quarterly*, 19(3): 316-333.

Akkaya. M. (2021). “Vector Autoregressive Model and Analysis.” In Adıgüzel Mercangöz, B (Ed.), *Applied Econometrics Handbook of Research on Emerging Theories, Models, and Applications of Financial Econometrics*. Springer, Cham.

Al-Faris, A.F. (2002). “Public Expenditure and Economic Growth in The Gulf Cooperation Council Countries”. *Applied Economics*, 34: 1187-1195.

Ali, W., Munir, K. (2016). *Testing Wagner Versus Keynesian Hypothesis For Pakistan: The Role of Aggregate and Disaggregate Expenditure*, University of Central Punjab. MPRA Paper No. 74570.

Antonis, A., Constantinos, K. Persefoni, T. (2013). “Wagner’s Law Versus Keynesian Hypothesis: Evidence from Pre-WWII”, *Panoeconomicus*, 4: 457-472.

Arısoy, İ. (2005). “Türkiye’de Kamu Harcamaları Ekonomik Büyüme İlişkisi 1950-2005”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2): 63-80.

Aydın, F.F., Gül, M. (2020). “Türkiye’de Kmau Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi”, *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1): 51-61.

Aytaç, D., Güran, M.C. (2010). “Kamu Harcamalarının Bileşimi Ekonomik Büyüme Etkiler mi? Türkiye Ekonomisi İçin Bir Analiz”, *Sosyoekonomi* 13: 129-152.

Aworinde, O. B., Onakoya, A.B. (2015). “Testing the Validity of Wagner’s Law in Nigeria: Evidence from Nonlinear Causality”, *Ago-Iwoye Journal of Social and Behavioural Sciences*, 4(1): 217-231.

Babatunde, M.A. (2011). “A Bound Testing Analysis of Wagner’s Law in Nigeria: 1970–2006”, *Applied Economics*, 43(21): 2843-2850

Balkı, A., Demir, İ.C. (2019). “Türkiye’de Wagner Kanunu’nun Sınanması: 1960–2016 Dönemi Analizi”, *Vergi Raporu*, 234: 11-27.

Cavicchioli, M., Pistorresi, B. (2016). “Testing Threshold Cointegration in Wagner's Law: the Role of Military Spending”, *Economic Modelling*, 59: 23-31.

Cergibozan, R., Çevik, E., Demir, C. (2017). “Wagner Kanunu’nun Türkiye Ekonomisi için Sınanması: Çeşitli Zaman Serisi Bulguları”, *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 625: 75-89.

Courakis, A.S., Roque, R.M., Tridimias, G. (1993). “Public Expenditure Growth in Greece and Portugal: Wagner’s Law and Beyond”, *Applied Economic*, 25(1): 125-134.

Demirbaş, S. (1999). *Cointegration analysis—Causality testing and Wagner’s law: the Case of Turkey, 1950-2000*, University of Leicester, Discussion Papers in Economics, No. 99/3.

Duvarcı, Y., Duran, H.E. (2021). “The Relationship Between Transportation Demand and Supply: Granger-Causality Test Using Time-Series Data”, *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 28(6): 786-801.

Düzakın, H., Samırkaş, M. (2013). “İstanbul Menkul Kıymetler Borsasının Avrasya Borsaları ile Entegrasyonu”, *Akademik Bakış Dergisi*, 35: 1-19.

Edizdoğan, N., Özhan, Ç., Erhan, G. (2011). *Kamu Maliyesi*, Ekin Yayınevi, Bursa.

Eldemerdash, H., Ahmed, K.I.S. (2019). “Wagner's Law vs. Keynesian Hypothesis: New Evidence from Egypt”, *International Journal of Arts and Commerce*, 8(3): 1-18.

Gacener, A. (2005). “Türkiye Açısından Wagner Kanunu’nun Geçerliliğinin Analizi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1): 103-122.

Gheraia, Z., Benmeriem, M., Abdelli, H.A., Saadaoui, S. (2021). “The Effect of Education Expenditure on Economic Growth: The Case of the Kingdom of Saudi Arabia”, *Humanities and Social Sciences Letters*, 9(1):14-23.

Halicioğlu, F. (2003). “Testing Wagner's law for Turkey, 1960-2000”, *Review of Middle East Economics and Finance*, 1(2): 129-140.

Henrekson, M. (1993). “Wagner’s Law-A Spurious Relationship”, *Public Finance*, 48(3): 406-415.

Hjalmarsson, E., Österholm, P. (2007). *Testing for Cointegration Using the Johansen Methodology when Variables are NearIntegrated*, IMF Working Paper, 141.

Hillman, A.L. (2003). “Public Finance and Public Policy: Responsibilities and Limitations of Government”, *Public Choice*, 150(1/2): 395-398.

Huang, C. J. (2006). “Government Expenditures in China and Taiwan: Do They Follow Wagner’s Law?”, *Journal of Economic Development*, 31(2): 139-148.

Jebran, K., Iqbal, A. (2016). “Examining Volatility Spillover Between Asian Countries’ Stock Markets”, *China Finance and Economic Review*, 4(1): 1-13.

İsa, M., Lee, P.S. (2014). Stock Market Integration and the Impact of the Subprime Financial Crisis: A Malaysian Perspective”, *Perspective Asian Journal of Business and Accounting*, 7(1): 29-54.

İslam, A.M. (2001), “Wagner's Law Revisited: Cointegration and Exogeneity Tests for the USA”, *Applied Economics Letters*, 8(8): 509-515.

İçen, H. (2021). “Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Asimetrik İlişkinin Analizi”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 2(22): 1-18.

Kar, M., Taban, S. (2001). “Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(3): 145-169.

Karaş, G. (2022). “Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Wagner ve Keynes Kapsamında Analizi: AB Ülkeleri Örneği”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12(2): 777-796.

Karaş, E. (2020). “Wagner Kanunu'nun BRICS Ülkeleri ve Türkiye Bazında Geçerliliğinin Sınanması”, *Maliye Dergisi*, 178: 199-223.

Keho, Y. (2017). “Threshold Cointegration, Asymmetric Causality and Wagner's law: the African Experience Revisited”, *International Journal of Economics and Finance*, 9(5): 171-180.

Köse, C.B., Özen, A. (2022). “Türkiye'de Kamu Harcaması Bileşenlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi”, *Ekonomi, Politika&Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(1): 32-52.

Lamartina, S., Zaghini, A. (2011). “Increasing Public Expenditure: Wagner's Law in OECD Countries”, *German Economic Review*, 12(2): 149-164.

Mann, A. J. (1980). “Wagner's Law: Econometric Test for Mexico, 1925-1976”, *National Tax Journal*, 33: 189-201.

Narayan, P.K., Nielsen, I., Smyth, R. (2008). “Panel Data, Cointegration, Causality and Wagner's law: Empirical Evidence from Chinese Provinces”, *China Economic Review*, 19(2): 297-307.

Noyan, E., Özpençe, İ.A. (2021). “Türkiye'de Wagner Kanunu ve Keynesyen Hipotez İkilemi: 1960-2019 Dönemi”, *Maliye Dergisi*, 181: 97-111.

Oktayer, A. (2011). “Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Kamu Harcamaları Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi: 1950-2009”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 61(1): 261-282.

Oxley, L. (1994), “Cointegration, Causality and Wagner's Law: A Test for Britain 1870-1913”, *Scottish Journal of Political Economy*, 41(3): 286-298.

Polat, M., Olgun, S. (2020). “BIST Endekslerinde Portföy Çeşitlendirmesi: Ortalamada ve Varyansta Nedensellik Analizi”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2): 204- 216.

- Ram, R. (1986). "Government Size and Economic Growth: A New Framework and Some Evidence from Cross-Section and Time-Series Data", *The American Economic Review*, 76(1): 191-203.
- Sağdıç, E.N., Şaşmaz, M.Ü., Tuncer, G. (2020). "Wagner Versus Keynes: Empirical Evidence from Turkey's Provinces". *Panoeconomicus*, 67(5): 657-674.
- Selen, U., Eryiğit, K. (2009). "Yapısal Kırılmaların Varlığında Wagner Kanunu Türkiye İçin Geçerli mi?", *Maliye Dergisi*, 156(1): 177-198.
- Şener, O. (2014). *Kamu Ekonomisi*, Beta Basın Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Taşseven, Ö. (2011). "The Wagner's Law:-Time Series Evidence for Turkey, 1960-2006", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(2): 304-316.
- Telek, A., Telek, C. (2016). "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Wagner ve Keynesyen Hipotezi Çerçevesinde İncelenmesi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayısı: 628-642.
- Tokatlıoğlu, M., Selen, U. (2019). *Maliye Politikası*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Tuna, K. (2013). "Türkiye'de Wagner Kanunu'nun Geçerliliğinin Test Edilmesi", *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 1(3): 54-57.
- Turner. P. (2010). "Power Properties of The CUSUM and CUSUMSQ Tests for Parameter Instability" *Applied Economics Letters*, 17: 1049–1053.
- Tülümce, S.Y., Zeren, F. (2017). "Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Asimetrik Nedensellik Analizi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(2): 299-310.
- Ulucak, R., Ulucak, Z.Ş. (2014). "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik: Türkiye Örneği", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(23): 81-98.
- Wagner, A. (1958). "Three Extracts on Public Finance". In: Musgrave RA, Peacock AT, editors, *Classics in the theory of Public Finance*, Palgrave Macmillan, UK: 1–15.
- Wang, L., Dumitrescu Peculea, A., Xu, H. (2016). "The Relationship Between Public Expenditure and Economic Growth in Romania: Does it Obey Wagner's or Keynes's Law?", *Theoretical and Applied Economics*, 23(3): 41-52.
- Yılıgör, M., Karahan, Ö., Topdağ, D. (2018). "Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(4): 256-271.
- Yüksel, C., Songur, M. (2011). "Kamu Harcamalarının Bileşenleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki ilişki: Ampirik Bir Analiz(1980-2010)". *Maliye Dergisi*, 161: 365-380.

and

ajeb